

Master

2014

Open Access

This version of the publication is provided by the author(s) and made available in accordance with the copyright holder(s).

Τάσω, Ο πύργος του ακροπόταμου, Φθινόπωρο : Η ελληνική
κοινωνία στις αρχές του εικοστού αιώνα μέσα από τρία έργα του
Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, ίσκιος και φως

Maire Maison, Laurence

How to cite

MAIRE MAISON, Laurence. Τάσω, Ο πύργος του ακροπόταμου, Φθινόπωρο : Η ελληνική
κοινωνία στις αρχές του εικοστού αιώνα μέσα από τρία έργα του Κωνσταντίνου
Χατζόπουλου, ίσκιος και φως. Master, 2014.

This publication URL: <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:172224>

Τάσω, Ο πύργος του ακροπόταμου, Φθινόπωρο :

Η ελληνική κοινωνία στις αρχές του εικοστού αιώνα
μέσα από τρία έργα του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου,
ίσκιος και φως

Université de Genève

Département de Langues méditerranéennes, slaves et orientales

Section de grec moderne

Février 2014

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	3
Πρώτο μέρος "...είχανε σκάψει τα χωράφια κι ανοίξανε τάχα δρόμους..." : το τοπογραφικό και οικονομικό πλαίσιο	10
A. Ο αγροτικός κόσμος	10
B. Η κωμόπολη	15
Γ. Το αστικό κέντρο	17
Δεύτερο μέρος "... όλα απaráλλαχτα..." : ο συντηρητισμός εν δράσει	25
A. Ο συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων	26
B. Η οικογένεια, πυρήνας της παράδοσης και φύλακας των ηθών	45
Γ. Ψυχές και νοοτροπίες	56
Δ. "Αξιοθρήνητη είναι η θέση της γυναίκας."	73
Τρίτο μέρος "Και πήρε την απόφασή του." : προσπάθειες και ελπίδες	85
A. Οι προάγγελοι μιας αλλαγής, ανεπαίσθητες μεταβολές	88
B. Μια σωστή διαχείριση των ευκαιριών	99
Γ. Το υποκειμενικό μεγαλείο, ένας τρόπος να ανατραπεί η μοίρα	109
Δ. Μια αποδεικτική παράλειψη	122
Επίλογος	125
Βιβλιογραφία	129

Εκδόσεις :

Το όνειρο της Κλάρας και άλλα διηγήματα, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1991

Ο Πύργος του ακροπόταμου, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1991

Φθινόπωρο, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1987

Εισαγωγή

...προσμένω να βρω

τι τάχα προσμένω...

Μ' αυτούς τους στίχους πέφτει η αυλαία στην τελευταία σκηνή του Φθινοπώρου.

Η απογοήτευση ακούγεται σκληρή, ο απολογισμός πικρός. Στις δυο γυναίκες που τραγουδάνε, πρόσωπα του τελευταίου έργου του Χατζοπούλου. Στον αναγνώστη που είμαστε. Και, πρώτα απ' όλα, τον ίδιο τον συγγραφέα.

Τι περιμένει ακόμα αυτός που συνέγραψε ποιήματα, διηγήματα, μυθιστορήματα, που από τον ρεαλισμό και την ηθογραφία έκλινε προς τον συμβολισμό, τον οποίο θεωρείται ότι τον εισήγαγε στο ελληνικό λογοτεχνικό τοπίο, αυτός που μετέφρασε το Κομμουνιστικό Μανιφέστο όπως και έργα του Γκαίτε, του Χάουπτμαν ή ακόμα του Ίψεν ; αυτός που από το Αγρίνιο ξεκίνησε για τα μεγάλα κέντρα πολιτισμού που διέθετε τότε η Γερμανία : το Βερολίνο, το Μόναχο, τη Δρέσδη ή ακόμα τη Λειψία;

Παρά τη συντομία της (1868/1920), η ζωή του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, υπήρξε πλούσια, σημαδεμένη από τις αναζητήσεις που επέτρεπε η εποχή, τόσο όσο τις επέβαλε. Γεννημένος στο Βραχώρι Αγρινίου, ήτανε το πρώτο από τα επτά παιδιά του κτηματία Ιωάννη Χατζόπουλου και της Θεοφανίας Στάικου - απόγονη μιας μεγάλης οικογένειας κοτσαμπάσηδων. Οι σπουδές του, μετά από το Γυμνάσιο του Μεσολογγίου, τον οδηγούνε στην Αθήνα. Τα νομικά και η δικηγορία στο Αγρίνιο όμως δεν τον κρατάνε πολύ καιρό. Ζητάει τότε νέους γεωγραφικούς και διανοητικούς ορίζοντες. Η εγκατάστασή του στη Γερμανία, το 1900, δύο χρόνια μετά την έκδοση των δύο πρώτων ποιητικών συλλογών του, κάτω από ψευδώνυμο (τα εκδίδει ως Πέτρος Βασιλικός), αντιστοιχεί στην ανάπτυξη της λογοτεχνικής του δραστηριότητας, όπως και στη μύσηή του στις σοσιαλιστικές ιδέες. Μέσα από τις

μεταφράσεις που αναλαμβάνει, βρίσκεται σε επαφή κυρίως με τη γερμανική και τη σκανδιναβική λογοτεχνία, των οποίων η επίδραση διακρίνεται ιδιαίτερα στο Φθινόπωρο. Η επιστροφή του στην Ελλάδα, το 1914, ενώ κηρύσσεται ο πόλεμος, σημαδεύεται από μια διπλή διάψευση των προσδοκιών του. Πρώτον, ο αντιμιλιταρισμός του πλήττεται από την πρώτη παγκόσμια σύγκρουση. Τη δεύτερη, σημαντικότερη απογοήτευση αποτελεί η οικονομική και κοινωνική κατάσταση της Ελλάδας, την οποία, μετά από δεκατέσσερα ολόκληρα χρόνια στην Γερμανία, δυσκολεύοταν να αντιληφθεί σε όλες τις διαστάσεις και όλα τα χαρακτηριστικά της. Η πραγματικότητα που έχει τότε να αντιμετωπίζει εκμηδενίζει τις ελπίδες του να προωθήσει τα σοσιαλιστικά ιδανικά στην πατρίδα του. Το να έχει μεταφράσει ο ίδιος στα ελληνικά το Κομμουνιστικό Μανιφέστο δεν βοηθάει σε τίποτα. Η Ελλάδα που ξαναβρίσκει ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, το 1914, έχει ασφαλώς πραγματικά προχωρήσει οικονομικά και δημοσιονομικά, επωφελούμενη των αποτελεσμάτων των δραστικών επιλογιών του Χαριλάου Τρικούπη του οποίου πήρε πια τη σκυτάλη ο Βενιζέλος. Δεν είναι ωστόσο, από, τι νιωθεί ο Χατζόπουλος, καθόλου έτοιμη η χώρα για οποιαδήποτε κοινωνική και ηθική "επανάσταση". Ο αγωνιστής πρέπει να κάνει υπομονή, εφόσον πρόκειται μόνο για θέμα χρόνου... Ο Χατζόπουλος, μετά από την απογοήτευση, ζητάει σε άλλο πολιτικό προσανατολισμό την εκπλήρωση της επιθυμίας του να εξυπηρετήσει την πατρίδα, και στρέφεται, από το 1916, προς τον βενιζελισμό.

Το λογοτεχνικό έργο του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου αποτελείται από περίπου εξήντα κριτικά κείμενα, επτά ποιητικές συλλογές, διηγήματα και (δύο) μυθιστορήματα, συνολικά ένδεκα πεζογραφήματα. Το σύνολο του έργου μοιράζεται από τους κριτικούς σε τρεις διαφορετικές εποχές¹, οι οποίες αντικατοπτρίζουν τη διανοητική και λογοτεχνική εξέλιξη του συγγραφέα. Η πρώτη, από το 1884 έως το 1905, αφορά την ποιητική του παραγωγή. Η δεύτερη καλύπτει τα χρόνια 1905-1914,

---

¹ Τ. Καρβέλη, Κωνσταντίνος Χατζόπουλος ο πρωτοπόρος.

δηλαδή όσα συνετάχθηκαν κατά τη διαμονή του στη Γερμανία και περιλαμβάνει τα σημαντικότερα πεζογραφήματα. Πρόκειται για την εποχή όπου "ως προς την πεζογραφία (...) είναι φανερή η αφορμή της από τα οράματα του νέου ιδεολογικού προσανατολισμού του"¹, δηλαδή του σοσιαλισμού. Η τρίτη και τελευταία φάση αρχίζει με την επιστροφή στην Ελλάδα το 1914 και τελειώνει με το θάνατο του Χατζόπουλου, τον Αύγουστο του 1920. Πρόκειται για χρόνια κατά τα οποία γράφονται πολύ διαφοροποιημένα έργα, όπως π.χ. οι Απλοί τρόποι ή οι Βραδινοί Θρύλοι για την ποίηση και το Φθινόπωρο για την πεζογραφία, δηλαδή για τα χρόνια όπου από τον ρεαλισμό, στρέφεται ο Χατζόπουλος προς το συμβολισμό.

Σκόπος αυτής της εργασίας είναι, όπως το καταδεικνύει και ο τίτλος της, να δοκιμάζει να στήσει μια εικόνα της ελληνικής κοινωνίας στις αρχές του εικοστού αιώνα μέσα από τα πεζογραφήματα του Χατζόπουλου. Περιορίσαμε τη μελέτη σε τρία έργα, τα οποία διαλέξαμε κυρίως για δύο κριτήρια : την εποχή στην οποία γράφτηκαν και το περιβάλλον στο οποίο διαδραματίζονται.

Η κούλια τακροπόταμου ανήκει στη δεύτερη περίοδο της λογοτεχνικής παραγωγής του Χατζόπουλου, αλλά, για να είμαστε πιο συγκεκριμένοι, στην πρώτη φάση της πεζογραφικής του δημιουργίας, αφού ολοκληρώθηκε μέχρι στα τέλη του 1908². Πρόκειται για το δεύτερο πεζογράφημα, μετά από τον Αντάρτη. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι ο συγγραφέας το επεξεργάστηκε πάλι, προβαίνοντας σε "ουσιώδεις επεμβάσεις"³ μέχρι την αυτοτελή έκδοση του έργου, το 1915, κάτω από τον τίτλο Ο Πύργος του ακροπόταμου, ώστε αντιπροσωπεύει κατά κάποιο τρόπο και την πρώτη και τη δεύτερη φάσεις της πεζογραφικής παραγωγής του Χατζόπουλου. Το "ηθογραφικό μυθιστόρημα", όπως το χαρακτηρίζει και το αποκαλεί ο ίδιος ο

---

¹ Τ. Καρβέλης, ό.π., σελ. 125.

² Για όλη την παράγραφο, Τ. Καρβέλης, ό.π., σελ. 127-128.

³ Τ. Καρβέλης, ό.π., σελ. 152.

συγγραφέας, εξιστορεί τη σταδιακή κατάπτωση της οικογένειας του Θ. Κρασιά, του πρώην έπαρχου, ο οποίος μετά από μια από τις αμέτρητες πολιτικές ανατροπές της εποχής, αναγκάστηκε να περιορίσει τον τρόπο ζωής της φαμέλιας και να εγκατασταθεί σε μια κούλια "κοντά στον ποταμό"¹, δίπλα σε μια κομώπολη που μπορεί να ταυτιστεί με το Αγρίνιο. Αντιπρόσωπος της παλαιάς επαρχιώτικης αρχοντίας, ο Κρασιάς, πεθαίνοντας λίγα χρόνια μετά από τη σύζυγό του, αφήνει απροστάτευτα τα τέσσερά του παιδιά, τρία κορίτσια, τη Φρόσω, τη Μαριώ και την Κούλα, και ένα αγόρι, τον Γεσίλα. Η μοίρα τους θα σημαδευτεί από την απεγνωσμένη τους προσπάθεια να δειωνίσουν τη λάμψη του σογιού τους, ενώ δεν τους το επιτρέπει πια η οικονομική τους κατάσταση. Έχοντας ή μη τη συναίσθηση της σκληρής πραγματικότητας, χάνουν τη μια μετά την άλλη τις προσδοκίες τους. Η Φρόσω, ντροπιασμένη από μια περιπέτεια με κάποιο νεαρό, παραμένει κλεισμένη στο σπίτι, καταδικασμένη στην αποδοκιμασία της "καλής κοινωνίας". Οι δύο αδελφές, έχοντας συνείδηση ότι προίκα δεν θα υπάρξει για αυτές, προσπαθούν μάταια να βρουν από μόνες τους τον "συμφέροντα γαμπρό", ενώ ούτε η γοητεία της στολής δεν θα χρησιμεύει στην αναζήτηση μιας πολύφερνης νύφης για τον Γεσίλα. Οι κοινωνικές σχέσεις και ο συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ των τάξεων μελετούνται στον Πύργο του ακροπόταμου με ιδιαίτερη προσοχή, καθώς ο Χατζόπουλος στήνει έτσι την εικόνα μιας ακλόνητης κοινωνίας, με θεμέλιο μια πανίσχυρη ταξική ιεράρχηση και την απόλυτη υποταγή της γυναίκας σε σκληρούς άγραφους και μειονεκτικούς γι' αυτήν κανόνες.

Τους ίδιους άγραφους κανόνες βρίσκουμε στο δεύτερο έργο που επιλέξαμε για την εργασία μας, την Τάσω (που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1910 στο λογοτεχνικό περιοδικό Νουμά - όπως εξάλλου και Η κούλια του ακροπόταμου), το οποίο ανήκει σε μια σειρά διηγημάτων της λεγομένης δεύτερης περιόδου. Η πλοκή, αυτή τη φορά,

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 10.

διαδραματίζεται στον αγροτικό κόσμο. Το διήγημα διαβάζεται σε δύο επίπεδα και σε δύο διαφορετικούς χρόνους. Ξεχωρίζεται ο χρόνος των γεγονότων απ' αυτόν της αφήγησης, σε "κάποια λουτρά"¹, κάμποσα χρόνια αργότερα. Εκείνο το βραδύ, "που η κουβέντα γύρισε στις γυναίκες και στην αγάπη"² (η λέξη "αγάπη" έχει τη σημασία της και μάλλον δεν χρησιμοποιήθηκε τυχαία), αρχίζει ένας γιατρός, που είναι και γαιοκτημόνας, να εξιστορεί την ερωτική σχέση που είχε πριν χρόνια με μια νεαρή γυναίκα, υπηρέτρια της μητέρας του, την Τάσω, πλούσια προσωπικότητα. Παντρεμένη με τον επιστάτη του γιατρού, τον Νικολούλη, καταδικασμένη από το χωριό για τα ελεύθερα της ήθη και την λαϊκή της καταγωγή, η Τάσω, ειλικρινής στα αισθήματά της για τον αφηγητή, έχει να αντιμετωπίσει και την περιφρόνηση και την ανανδρία του εραστή της, του οποίου είχε ωστόσο αποκτήσει, απ' ό, τι διαβεβαιώνει η ίδια, δύο παιδιά. Οι ταξικές σχέσεις εμπλέκονται με αυτές που κυριαρχούν μεταξύ αφεντικών και υπηρετών. Πέρα από την ίδια την Τάσω, το πρόσωπο του Νικολούλη, ιδιαίτερα επεξεργασμένο, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον.

Μετά από το αγροτικό περιβάλλον και αυτό των κωμοπόλεων, για να αποκτησουμε μια πλήρη εικόνα της Ελλάδας στα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα, έπρεπε ακόμα να στραφούμε προς τις πιο μεγάλες, τηρουμένων των αναλογιών, πόλεις. Το Μεσολόγγι, τότε έδρα νομαρχίας, είναι το πλαίσιο στο οποίο διαδραματίζεται το τρίτο έργο που αφορά τη μελέτη μας, το Φθινόπωρο. Αποτελεί το τελευταίο πεζογράφημα του Χατζόπουλου, δημοσιευμένο το 1917. Ανήκει στη λεγομένη τρίτη περίοδο, αυτή στην οποία, παίρνοντας τις αποστάσεις του από την ηθογραφία και τον ρεαλισμό, εισαγεί ο συγγραφέας τον συμβολισμό στο λογοτεχνικό ελληνικό τοπίο. Το αν πέτυχε ή όχι το σκόπο του στο Φθινόπωρο, δεν μας αφορά εδώ. Η ουσία είναι ότι το κοινωνικό υπόβαθρο είναι τελείως διαφορετικό απ' ό, τι στα άλλα κείμενα.

---

¹ Τάσω, σελ. 21.

² Τάσω, σελ. 22.

Βυθιζόμαστε σ'έναν κόσμο σημαδεμένο από την άνεση, την ευημερία, τον εκδυτικισμό. Το μυθιστόρημα αποτελεί μάλλον το έργο στο οποίο η ταξική ιεράρχηση είναι η λιγότερο σημαντική. Όλα παίρνουνε θέση στην ίδια, μεγαλοαστική τάξη, στην οποία ανήκουν όλα τα πρόσωπα. Οι δύο πρωταγωνιστές, ο Στέφανος και η αρραβωνιαστικιά του, η Μαρίκα, η οποία, βαθιά άρρωστη, θα πεθάνει στο τέλος του έργου, προέρχονται και οι δύο από οικογένειες που ακολουθούν περίπου τον ίδιο τρόπο ζωής, γεμάτο ξενοιασιά, και ψυχαγωγία. Οι δύο νεαροί ασφαλώς αποτελούν μια εξαίρεση, εφόσον έχουνε μια εσωτερική ζωή που τους διαφοροποιεί από τους άλλους, αφοσιωμένους στις κοσμικότητες. Η αδράνεια σημαδεύει όλο το έργο. Ακόμα και οι αισθηματικοί δισταγμοί του Στέφανου ανάμεσα στη Μαρίκα και την ξαδέλφη του, την Ευανθία, αποτυχαίνουν να δώσουνε την ψευδαίσθηση οποιασδήποτε κινητικότητας. Βρισκόμαστε σ' ένα περιβάλλον όπου η επιτυχία έχει παγώσει κάθε επιθυμία αλλαγής, όπου τα κοινωνικά δεδομένα από τη μια πλευρά παρέχουν ένα αίσθημα ασφάλειας και σταθερότητας, και από την άλλη κρατάνε ομήρους τα πρόσωπα. Φτάνει το σύστημα στα δικά του όρια. Απ' αυτή την όψη μας ενδιαφέρει το κείμενο και βρίσκει τη θέση του στην εργασία.

Μεσά απ' αυτά τα τρία έργα, μπορούμε να αποκτήσουμε μια σαφή εικόνα της χώρας στις αρχές του εικοστού αιώνα, εν μέρει κατά τη λεγομένη "βενιζελική δεκαετία".

Σημασία θα έχει να τονίσουμε τις αλλαγές και τις διαφοροποιήσεις στο πλαίσιο διαβίωσης και στο οικονομικό υπόβαθρο. Μπορούμε να τις αντιληφθούμε χάρη στις αναφορές που εμπλουτίζουν τις αφηγήσεις. Χωρίς ποτέ να κάνει τα κείμενά του καθαυτό μαρτυρίες της οικονομικής κατάστασης της χώρας, παραδίδει όμως ο συγγραφέας αρκετές πληροφορίες, συνυφασμένες με τις προσωπικές μοίρες των πρωταγωνιστών του.

Όμως, εφόσον η εικόνα μιας χώρας δεν περιορίζεται στην οικονομική της κατάσταση, η κοινωνία είναι το δεύτερο στοιχείο που πρέπει να μελετηθεί. Οι δημοσιονομικές εξελίξεις δεν εκφράζουν ή δεν αντικαθρεφτίζουν εκείνη του

κοινωνικού παράγοντα. Κοινωνικές τάξεις, οικογενειακή δομή, ηθικές αξίες και καθιερωμένες συμπεριφορές, αποτελούν δυνάμεις οι οποίες χρειάζονται, για να αλλάξουν, περισσότερο χρόνο από τη οικονομική ανάπτυξη. Όλο το στοίχημα της ελληνικής κοινωνίας τότε έγκειται στο πώς θα αντιμετωπίσει, πώς θα αναλάβει τα καινούργια δεδομένα. Ο Χατζόπουλος στήνει την εικόνα μιας χώρας στην οποία οι νοοτροπίες αποτελούν ένα ισχυρό παράγοντα συντηρητισμού. Η Ελλάδα δεν εμφανίζεται έτοιμη για ηθικές και κοινωνικές μεταβολές (ακόμα λιγότερο για τις σοσιαλιστικές ιδέες που έφερνε από τη Γερμανία).

Η απογοήτευση και η δυσπιστία που διαπερνούν τα έργα του Χατζόπουλου δεν διέφυγαν στους περισσότερους κριτικούς που ασχολήθηκαν με τη λογοτεχνική παραγωγή του και τονίσανε επανειλημμένα την ακινησία της κοινωνίας που παρουσιάζει ο συγγραφέας, θεωρώντας παράδοση την απεικόνιση εκ μέρους ενός ανθρώπου που είχε σκοπό να εισαγεί τον σοσιαλισμό στη χώρα του. Σε τέτοιες συνθήκες, καταδικάζονται τα πρόσωπα, κατά τη γνώμη ενός Καρβέλη ή ενός Σαχίνη, παραδείγματος χάρη, στο αδιέξοδο και στην απελπισία. Άραγε, ο Χατζόπουλος ο ιδεαλιστής είχε γίνει ένας αδιόρθωτος πεσιμιστής ;

Περιγραφή του πλαισίου ζωής και των οικονομικών μεταβολών, επίδραση των δυναμείων του συντηρητισμού, ιδιωτικές προσπάθειες και ελπίδες, είναι οι τρεις άξονες κατά τους οποίους προτεινόμε να μελετήσουμε τα τρία έργα που διαλέξαμε εφόσον παραδίδουν μια σαφή εικόνα της Ελλάδας στις αρχές του εικοστού αιώνα, αλλά και της βαθιάς προσωπικότητας του Κώστα Χατζόπουλου.

***

Πρώτο μέρος

"... είχανε σκάψει τα χωράφια κια ανοίξανε τάχα δρόμους"¹ :

το τοπογραφικό και οικονομικό πλαίσιο

Η ελληνική κοινωνία την οποία παρουσιάζει ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος μέσα από τα έργα του είναι αυτή όπου έζησε την νεολαία του, η αγροτική Ακαρνανία. Είμαστε στις αρχές του εικοστού αιώνα, σε μια Ελλάδα που ζεί στο ρυθμό σημαντικών οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, τις οποίες εγκαινίασε ο Χαρίλαος Τρικούπης στο τέλος του προηγούμενου αιώνα και συμπληρώσαν οι διάδοχοί του, μεταξύ των οποίων ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

A. Ο αγροτικός κόσμος

Το διήγημα Τάσω (1916) διαδραματίζεται σ'ένα χωριό και θέτει επί σκηνής ένα γιατρό που κληρονόμησε μια μεγάλη έκταση κτημάτων. Το κείμενο αποτελεί μια πλούσια πηγή σπουδαίων πληροφοριών για όποιον σκοπεύει να προσεγγίσει τον αγροτικό κόσμο, τουλάχιστον από την άποψη των γαιοκτημόνων. Το περιβάλλον που περιγράφεται βρίσκεται τότε σε πλήρη αναμόρφωση. Ο ίδιος ο δεσμός του ανθρώπου με τη γη και την παραγωγή αλλάζει ριζικά, για όσους έχουνε τη δυνατότητα. Όσοι διαθέτουνε τα μέσα αγοράζουνε επιπλέον χωράφια, επεκτείνοντας έτσι την περιουσία τους. Ο αφηγητής της Τάσω, αφού πέθανε ο πατέρας του και κληρονόμησε ο ίδιος τα κτήματα, θα κάνει το κατά δύναμιν για να αυξήσει την ιδιοκτησία του. Διαθέτει ήδη μια μεγάλη έκταση χωραφιών, τα οποία φτάνουνε στα πεντακόσια

---

¹ Τάσω, σελ. 42.

στρέμματα "στην ποταμιά."¹ Το να υπογραμμίζει έτσι ο συγγραφέας τη γειτνίαση του νερού δεν είναι ασήμαντο, εφόσον τονίζει την καλή τοποθεσία και, κατ'επέκταση, την αξία των κτημάτων, πράγμα που αποτελεί μια αξιοζήλευτη κατάσταση, και ήδη τον κάνει αξιοζήλευτο γαμπρό. Αν υπολογίσουμε ότι οι μικροί και μεσαίοι γαιοκτήμονες κατείχαν τότε από 2 έως 8 εκτάρια², τα πεντακόσια στρέμματα, δηλαδή τα 50 εκτάρια του γιατρού συνιστούν όντως μια ευμεγέθη επιφάνεια.

Και όμως, αυτός, τρέφει και άλλες φιλοδοξίες. Εξηγεί ότι "Καταμεσίς από τις δικές μας βρώμες ήταν ένα χωράφι ξένο ίσια με πενήντα στρέμματα"³. Σκοπεύει ο αφηγητής να το αγοράσει, ακόμα περισσότερο αφού του δημιουργεί προβλήματα : "Ο νοικοκύρης του τό 'σπερνε κι αυτός βρώμη, το πουλούσε **στους πιστικούς** και κείνοι μπαίνανε και βοσκούσανε και τις δικές μας ολοτρόγυρα. Τρέχα ύστερα **στέλνε εχτιμητές κι άνοιγε δίκες** για ν'άποκόψεις τη ζημιά."⁴ Η γη δεν περιορίζεται στο να παρέχει την αναγκαία διαβίωση του ανθρώπου, προξενεί επίσης αντιζηλίες και συγκρούσεις. Αυτές οι γραμμές, πέρα από την ανεκδοτική τους εμφάνιση, στήνουν μια εικόνα της πολυπλοκότητας των σχέσεων γύρω από τη γη, και της εκμεταλλευσής της σαν μέσο ξεχρέωσης και εμπλουτισμού. Και όταν λυπάται ο Νικολούλας, ο υπηρέτης του γιατρού (και σύζυγος της Τάσως) : "Λάθος του μακαρίτη που δεν το αγόρασε όσο-όσο· **εκείά τα χρόνια θα το 'παιρνε για κομμάτι ψωμί**. Τώρα-"⁵, αντιλαμβανόμαστε την υπερτίμηση της γης και την κερδοσκοπία που προκαλεί. Το επιβεβαιώνει εξάλλου ο αφηγητής : "Είχα έρθει κιόλας σε συμφωνίες ν' αγοράσω το κομμάτι, μα ο νοικοκύρης μου γύρευε ακριβά. **Τό 'ξερε τι άξιζε για**

---

¹ Τάσω, σελ. 57.

² Ν. Σβορώνος, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, σελ. 102.

³ Τάσω, σελ 58.

⁴ Τάσω, σελ. 58.

⁵ Τάσω, σελ. 58.

μένα."¹ Τέτοια δεδομένα αποσαφηνίζουν την αλλαγή στη σχέση του γαιοκτήμονα με το κτήμα του και τον τρόπο κατά τον οποίο αντιμετωπίζεται η ίδια η κτηματική περιουσία. Οι περιστάσεις ευνοούν την ανάπτυξη μίας τάξης μεγαλοκτηματίων, που θα παρέχει ομοιότητες με την εμπορική στις πόλεις.

Η αγροτική παραγωγή, όντως, τούτη την εποχή, αποκτά κι αυτή μια αύξουσα εμπορική αξία. Η Ακαρνανία, η οποία ενσωματώθηκε το 1832 στο τότε εν συγκρότηση ελληνικό έδαφος έναντι μιας αξιολογής αποζημίωσης στο οθωμανικό κράτος, είναι μια πλούσια περιοχή, η οποία προσφέρει καινούργιες δυνατότητες στην παραγωγή. Από την άλλη πλευρά, δημιουργούνται νέες ανάγκες για τον αυξημένο πληθυσμό. Η Ελλάδα αναμφισβήτητα έχει ανάγκη μια τέτοια ανάπτυξη και διαφοροποίηση της παραγωγής της. Θα αποχτήσει κατά συνέπειαν το αγροτικό στοιχείο μια εξέχουσα θέση. Αρκεί να υπογραμμίσουμε ότι οι καλλιεργημένες επιφάνειες περάσανε από 70 000 (το 1860) στα 111 000 εκτάρια (το 1911).²

Ο Χατζόπουλος ζωγραφίζει μπροστά στα μάτια μας μια εύφορη γεωργία, που χαρίζει μια μεγάλη ποικιλία ειδών : βρώμη, που αποτελεί σαφώς ένα σημαντικό μέρος της παραγωγής των κτημάτων του γιατρού, καλαμπόκι, αραποσίτι, καρπούζια, πεπόνια... Στον Πύργο του Αλιβέρη, βρίσκουμε μια επιπλέον αναφορά στις περίφημες σταφίδες, που έγιναν ένα από τα κύρια προϊόντα της ελληνικής αγοράς, το οποίο της άνοιξε τις πόρτες του εξαγωγικού εμπορίου³ : κατά την επίσκεψη που του κάνει ο φίλος του, ο Αλιβέρης του επιδεικνύει με μεγάλη ικανοποίηση την επιτυχία του, στην οποία είναι σαφές ότι συνέβαλε η παραγωγή των σταφίδων : "Έχτισε το σπίτι εκείνο πού καθόταν, καλλιεργούσε πολλά στρέμματα σταφίδες, που τα πήρε προίκα (...)."⁴

---

¹ Τάσω, σελ.58-59.

² Ν. Σβορώνος, ό.π., σελ. 100.

³ Ν. Σβορώνος, ό.π., σελ.101.

⁴ Ο Πύργος του Αλιβέρη, σελ. 145.

Μεταξύ του αφηγητή του διηγήματος Τάσω και του Αλιβέρη, υπάρχει ασφαλώς ένα σημαντικό κοινό στοιχείο : και οι δύο, είναι γαιοκτήμονες, αλλά χωρίς αυτό να αποτελεί την επαγγελματική τους δραστηριότητα. Ο πρώτος είναι και γιατρός, ενώ ο δεύτερος είναι πρώτα απ' όλα δικηγόρος, και άρχισε να ασχολείται, χάρη στην προίκα που απέκτησε, με την καλλιέργεια. Υπάρχει όμως και μια μεγάλη διαφορά, που επιτρέπει στον Χατζόπουλο να παρουσιάσει και τις δύο όψεις αυτού του καινούργιου είδους γαιοκτημόνων. Διαβάζοντας την Τάσω, εισδυούμε ουσιαστικά στην αγροτική ζωή. Ακολουθούμε τον αφηγητή στο κτήμα, τον βλέπουμε να δίνει εντολές, να παίρνει συμβουλές και πρωτοβουλίες, με λίγα λόγια να ενδιαφέρεται αληθινά για τα κτήματά του. Όσο και να του αρέσει η επαγγελματική του δραστηριότητα ως γιατρού, μας δίνει να καταλάβουμε την αγάπη που νιώθει για τη γη του. Το ομολογεί σε διάφορα σημεία του κειμένου : "Μου άρεσε πάντα η ζωή του κάμπου κι η καρδιά μου άνοιγε στη χαρά του νοικοκύρη που πατεί σε δική του γή"¹, ή ακόμα : "Είχε αρχίσει ο θέρος όζω κι έπρεπε να πάω να δώ πού θα μπαίνανε στο αλώνισμα."² Μ'αυτό το πρόσωπο, ακολουθούμε ένα γαιοκτημόνα που ζει στην ύπαιθρο και διατηρεί μια στενή επαφή με την περιουσία του. Στον Πύργο του Αλιβέρη, δεν παρατηρούμε καμία ένδειξη κάποιου τέτοιου ενδιαφέροντος. Ο Αλιβέρης ο ίδιος κατοικεί σε "κάποια μικρή πόλη του Μοριά"³. Κατά τη διάρκεια της διήμερης επίσκεψης που του κάνει ο φίλος του, δεν πηγαίνουν καθόλου στα κτήματα, ενώ χαζεύουν κάμποσο καιρό είτε στο γραφείο του δικηγόρου είτε στο καφενείο. Έτσι σημειώνεται ένας καινούργιος τρόπος αντιμετώπισης της γης, ο οποίος χαρακτηρίζει ένα καινούργιο είδος γαιοκτημόνων που διατηρούν μια μακρινή και ασαφή σχέση με τα κτήματά τους.

---

¹ Τάσω, σελ. 58.

² Τάσω, σελ. 71.

³ Τάσω, σελ. 142.

Καθώς αυξάνεται η αξία της, η γη, σε μίαν Ελλάδα που βρίσκεται σε πλήρη εδαφική και πληθυσμική ανάπτυξη, αποκτά περισσότερο βάρος στην οικονομία και στην καθημερινή ζωή. Χάρη σ' αυτή την εξέλιξη, αναπτύσσονται και τα χωριά και οι μικρές πόλεις της ελληνικής επαρχίας. Και να αλλάζουν κάμποσο οι καιροί, εντάσσεται ακόμα η γη σε οποιαδήποτε προίκα, δίπλα στα χρήματα. Αξιοσημείωτο, τέλος, φαίνεται να είναι, στον Πύργο του ακροπόταμου, το γεγονός ότι ο πατέρας του Αχιλλέα, του νεαρού δηλαδή για τον οποίον ενδιαφέρεται κάποια στιγμή η μια από τις αδελφές (η Κούλα) κατέχει "χωράφια και μετρητά στον τόκο."¹ Γίνονται πια τα εισοδήματα της παραγωγής μέσω κερδοσκοπίας. Τράπεζα και χωράφια αποτελούν το διπλό πρόσωπο αυτού του προνομιούχου αγροτικού κόσμου : δεν διστάζει ο γιατρός της Τάσως να αφήσει στον τραπεζικό του λογαριασμό τα χρήματα που έχει καταθέσει, παρά να τα χρησιμοποιήσει για να αγοράσει το "ξένο χωράφι" : "(...) ήτανε καλά εκεί που ήτανε στον τόκο."² Βρισκόμαστε έτσι σ' ένα περιβάλλον που, επωφελουμένο των ευνοϊκών συγκυριών, κατέχει και κτήματα και κεφάλαιο.

Ακόμα και η όψη του τοπίου αλλάζει, αφού τα χωριά μπορούν πια να βελτιώνουν τις υποδομές τους, όπως το παρατηρεί ο γιατρός, εξηγώντας έτσι την επιθυμία του να διανυκτερεύσει στην ποταμιά : " Μια νύχτιά όξω από τη σκόνη του χωριού, που είχανε σκάψει τα χωράφια και ανοίξανε τάχα δρόμους για να το κάμουν χώρα (...)."³

Τέτοιο είναι το αγροτικό υπόβαθρο στο οποίο διαδραματίζεται η Τάσω. Δεν πρέπει όμως να αγνοήσουμε την άλλη πλευρά της χωριάτικης πραγματικότητας, την οποία βιώνει ένας πληθυσμός που δυσκολεύεται να επιζήσει. Αναφορά σ' αυτόν βρίσκουμε, παραδείγματος χάρη, στο διήγημα Η Αννιώ, που ακολουθεί αμέσως την Τάσω και

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 112.

² Τάσω, σελ. 59.

³ Τάσω, σελ. 42.

αποτελεί τη συνέχειά του. Είναι η ίδια βραδιά, στον ίδιο τόπο (τα λουτρά), σώπασε ο γιατρός και παίρνει τότε τη σκυτάλη ο έμπορος, που αρχίζει έτσι την ιστορία του : "Συνηθίζουνε στα χωριά μας (...) και μας ξενιτεύουνε μικρούς. Στη Βλαχιά και στη Ρουσία και τώρα ύστερα και στην Αμερική · ο τόπος μας είναι στενός (...). Δεν βγάζει τίποτες η γης, **δε μας φτάνει να ζήσουμε**."¹. Επίσης, στο διήγημα Η αδελφή, εξιστορεί ο Χατζόπουλος την προσπάθεια μιας ταπεινής καταγωγής οικογένειας να βρεί μια λύση στο πρόβλημα που αντιμετωπίζει όταν πρέπει να φιλοξενήσει δυο ανιψιούς, οι οποίοι έμειναν πρόσφατα ορφανοί. Θα αποφασιστεί τότε να στείλει στην πόλη η μεγαλύτερη από τους δύο : "(...) ο παππούς κι η γιαγιά δεν μπορούσαν να την πάρουν όπως εμένα στην έρημη εξοχή που ζούσαν."² Τέλος, η ύπαιθρος όπου χάνεται η Στέλια, η πρωταγωνίστρια του Στο σκοτάδι απεικονίζει μια αγροτική καθημερινότητα πολύ διαφορετική απ' αυτή που γνωρίζει ο γιατρός/γαιοκτήμονας της Τάσως, όπως επίσης ο υπηρέτης του.

B. Η κωμόπολη

Με τον Πύργο του ακροπόταμου, μπαίνουμε στον κόσμο των κωμοπόλεων. Το έργο έχει για σκηνικό μια μεσαία πόλης της Ακαρνανίας, που μπορούμε να ταυτίσουμε με τη γενέτειρα του Χατζόπουλου, το Αγρίνιο. Ακόμα και αν δεν αφοσιώνεται ο συγγραφέας σε μια λεπτομερειακή περιγραφή του τοπίου, μπορούμε αρκετά άνετα να αποκτήσουμε μια εικόνα της όψης και της καθημερινότητάς του.

---

¹ Η Αννιώ, σελ. 85.

² Η αδελφή, σελ 15.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι βρισκόμαστε σε μια κοινωνία όπου οι δημόσιες αρχές έχουνε την θέση τους, αφού ξέρουμε ότι ζούνε εκεί (και έχουνε κάποια επιρροή) ένας δήμαρχος, ένας σχολάρχης, ακόμα και ένας υπομοίραρχος. Το διοικητικό στοιχείο αποσαφηνίζεται, όπως και το στρατιωτικό. Οι αξιωματικοί αποτελούν μια σταθερά του κοινωνικού ιστού και συμβάλλουν στην ευημερία της μικρής πόλης. Με τις στολές τους, υπενθυμίζουνε την κατάσταση της περιοχής στο βασίλειο της Ελλάδας. Καταδικασμένοι στην απραξία, διαφεύγουν την πλήξη συχνάζοντας στο βελούχι, ακριβώς απέναντι από το σπίτι του Κρασιά. Επομένως, γίνεται το βελούχι ο ουσιαστικός πόλος ελξέως, αντικαθιστόντας, πραγματικά και συμβολικά, τον πύργο και τους κατοίκους του. Αυτά τα βελούχια αποτελούν ένα σημαντικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής, αφού ο συγγραφέας μπαίνει στον κόπο να τα περιγράψει σχετικά λεπτομερώς¹.

Επωφελούμενες της ευημερίας, οι μικρές πόλεις θα πάρουν και άλλη όψη. Η αύξηση του πληθυσμού επιβάλλει και βελτιώσεις των υποδομών. Χώρος πρέπει να βρεθεί για να αντιμετωπιστεί η ανάπτυξη. Κτήματα γίνονται, παραδείγματος χάρη, πλατείες : "Ο νέος δήμαρχος είχε οικόπεδα εκεί κοντά και την έκαμε πλατεία."² Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως, αυτός ο εκσυγχρονισμός καταλήγει σ'ένα εμπόδιο για τις δύο αδελφές, οι οποίες δεν μπορούν πια να απολαμβάνουν το συνηθισμένο τους περίπατο, λόγω έλλειψης κατάλληλων παπουτσιών. Μια μικρή παρατήρηση αρκεί στον Χατζόπουλο να υπογραμμίσει κατά πόσο η πρόοδος εμβαθύνει τις κοινωνικές ανισότητες και παράγει όλο και περισσότερο μια κοινωνία δύο ταχυτήτων.

Ο δημόσιος τομέας δεν είναι ο μοναδικός που αλλάζει. Και στον ιδιωτικό, γίνονται μεταλλαγές. Παράλληλα με την οικονομική ανάπτυξη, χτίζονται καινούργια σπίτια, που, με τον τρόπο τους, καθιερώνουν και καταδεικνύουν την εμφάνιση μιας

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ.57.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 136.

καινούργιας τάξης, η οποία προσδοκά (όχι χωρίς μια επιπολαιότητα, όπως το υπογραμμίζει η ειρωνεία του συγγραφέα) να βρεθεί στο νευραλγικό κέντρο της πόλης : "(Η αρχοντιά) είχε κρατήσει ένα γούπατο μέσα στην πόλη, πού τόλεγε πλατεία και κει τριγύρω χτίσανε τα σπίτια τους οι νιόπλουτοι τοκιστάδες κ' έμποροι"¹. Αναμφισβήτητα η άνοδος μιας καινούργιας μικροαστικής τάξης συμβάλλει στη δημιουργία ενός αλλαγμένου τοπίου. Είναι η εποχή όπου όντως αναδύεται το εμπόριο και δημιουργείται μια καινούργια τάξη "νεόπλουτων", η οποία θα αναπτυχθεί εις βάρος της ξεπερασμένης πια τάξης των παραδοσιακών αρχόντων .

Γ. Το αστικό κέντρο

Ακόμα και αν οι υποθέσεις των περισσότερων έργων του Χατζόπουλου εκτυλίσσονται σε μικρές επαρχιακές πόλεις, υπάρχει όμως μια αξιοσημείωτη εξαίρεση : πρόκειται για το τελευταίο του μυθιστόρημα, το Φθινόπωρο. Το πλαίσιο είναι μια -επαρχιακή βεβαίως- πόλη, με όλα τα χαρακτηριστικά της στοιχεία. Οι περισσότεροι ερευνητές διαβεβαιώνουν ότι πρόκειται για το Μεσολόγγι, πόλη την οποία θεωρείται ότι την γνώριζε καλά ο συγγραφέας αφού ήτανε το μεγάλο αστικό κέντρο της περιοχής όπου γεννήθηκε.

Με το Φθινόπωρο, βυθιζόμαστε σ' ένα περιβάλλον όπου κυριαρχεί η άνεση, όπου οι άνθρωποι, απ' ό, τι φαίνεται, δεν γνωρίζουν τα βασικά, πεζά προβλήματα της καθημερινότητας, και μπορούν, ιδιαίτερα όσον αφορά τους δύο πρωταγωνιστές, τη Μαρίκα και το Στέφανο, να αφοσιωθούν σε άλλες διαστάσεις της ζωής. Το έργο εισάγει τον αναγνώστη στον κόσμο αυτών των λεγόμενων πόλεων (σε σύγκριση

---

¹¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 115.

βέβαια μ' αυτό που περιγράφεται παραδείγματος χάρη στον Πύργο του ακροπόταμου).

Η κοινωνία που αναπαριστάνεται στο Φθινόπωρο είναι τελείως διαφορετική απ' ό, τι στα άλλα έργα. Βρισκόμαστε σε μια πόλη που, απ' ό, τι φαίνεται, ζεί σε μια σαφή ευμαρεία. Το περιβάλλον στο οποίο κινούνται τα πρόσωπα χαρακτηρίζεται από την άνεση.

Τ' ό,τι αλλάξαμε κοινωνικό υπόβαθρο, το αποσαφηνίζει η ποικιλία των επαγγελμάτων που αναφέρονται. Συναντάμε εμπόρους, προξένους, δικηγόρους, γραμματικούς, λογιστές, εφέτες, ή ακόμα τραπεζίτες, που τότε αποκτούν ένα βαρύνοντα ρόλο στην οικονομική ζωή της χώρας (στα πρώτα χρόνια του αιώνα, ιδρύθηκαν οι μεγάλες τράπεζες, όπως η Εμπορική, παραδείγματος χάρη)¹, όπως το παρατηρήσαμε στην Τάσω, και επίσης στον Πύργο του ακροπόταμου. Με λίγα λόγια, βρισκόμαστε σ'έναν κοινωνικό κύκλο όπου οι άνθρωποι είτε ασκούν ελεύθερα επαγγέλματα, είτε υπηρετούν στο δημόσιο τομέα. Το ένα όπως και το άλλο εξασφαλίζουν μια συγκεκριμένη άνεση και ασφάλεια.

Είναι η εποχή όπου οι πόλεις σχετικής σημασίας, σαν μάλλον το Μεσολόγγι, τότε έδρα νομαρχίας, έχουνε μεταμορφωθεί σε δραστήρια εμπορικά κέντρα. Για να διευκολυνθεί και να αυξηθεί το εμπόριο, επιβάλλονται απαραίτητες βελτιώσεις. Το οδικό δίκτυο έχει επεκταθεί, όπως και το σιδηροδρομικό (οι πρωταγωνιστές, ενώ πηγαίνουνε με το αμάξι στο λιμάνι, ακούνε το σφύριγμα του τρένου και το βλέπουνε να περάσει μπροστά στα μάτια τους, πράγμα που αποτελεί ακόμα ένα μικρό συμβάν για την Ευανθία²). Άλλος σημαντικός παράγοντας της οικονομικής ανάπτυξης από την όψη του εξωτερικού εμπορίου, τα λιμάνια επισκευάζονται (τα έργα αυτού του

---

¹ Ν. Σβορώνος, ό.π., σελ. 101.

² Φθινόπωρο, σελ. 76.

Μεσολογγίου ακόμα δεν τελείωσαν, και ο δρόμος που οδηγεί σ'αυτό είναι "σκονισμένος"¹). Κατ'εξοχήν σύμβολα της καινούργιας δραστηριότητας την οποία εμφυσά η διεθνής εμπορική ανάπτυξη, στέκονται τα περιζήτητα ιγγλεζικά εμπορικά καράβια, που εφιστούν την προσοχή των πρωταγωνιστών, αποτελώντας ένα γεγονός στην συνήθως ήσυχη ζωή της πόλεως. Τους ανοίγουν τον ορίζοντα, και " (Θαμπώνουν) εκεί μπροστά τους το φωτεινό χρώμα της θάλασσας"². Έτσι, όταν πρωτοεμφανίζονται³, αποτελούν ένα σημαντικό πόλο έλξης, προς τον οποίον σπεύδουν η οικογένεια και η παρέα του Στέφανου ή ακόμα και ο νομάρχης, ο οποίος βρίσκει την ευκαιρία να αφήσει να εκραγεί η υπερηφάνειά του : "Ναι, έχομε και τα ιγγλεζικά"⁴, λέει με μεγάλη (αυτο)ικανοποίηση. Η αναστάτωση που προκαλεί η άφιξη των καραβιών αρκεί να δώσει στον αναγνώστη να καταλάβει ποιον νεωτερισμό συνιστά αυτό το συμβάν για την πόλη. Το να είναι "ιγγλεζικής" καταγωγής αυτά τα πλοία συνιστά μάλλον έναν υπαίτινιμο στην ανάμιξη της Αγγλίας στα ελληνικά συμφέροντα και στις ελληνικές θάλασσες. Το βίντσι τους ακούγεται σε όλη την πόλη και η παρουσία τους είναι γεγονός αρκετής μεγάλης σημασίας για τους κατοίκους.

Η εμπορική ανάπτυξη, λόγω της ευημερίας αλλά και των επαφών με την Δύση που προξενεί έχει ως συνέπεια το άνοιγμα της αστικής κοινωνίας σε καινούργιους ορίζοντες. Ξαφνικά, στο Φθινόπωρο, βλέπουμε και το "ξενό στοιχείο" να εμφανίζεται. Χάρη στο εμπόριο, ανοίγονται τα σύνορα. Ο "δυτικός αέρας" που φυσάει στην προκυμαία έχει αρχίσει να ανακατεύεται στον ιδιωτικό τομέα και από πριν. Η κυριαρχούσα κοινωνική τάξη την οποία διάλεξε ο Κ. Χατζόπουλος να ζωγραφίσει στο Φθινόπωρο έχει ήδη χαρακτηριστικά υιοθετήσει δυτικά κριτήρια. Επιμένει ο

---

¹ Φθινόπωρο, σελ. 77.

² Φθινόπωρο, σελ. 82.

³ Φθινόπωρο, σελ. 77.

⁴ Φθινόπωρο, σελ. 81.

Χατζόπουλος να τονίζει κατά πόσο αυτή η καινούργια ευημερία θα επηρεάσει και τις νοοτροπίες και τον τρόπο ζωής των πρωταγωνιστών.

Το ότι η πόλη παρέχει ευχαριστές συνθήκες ζωής, με πλατείες, λεωφόρους, προκουμαία, μεταξύ άλλων, ήδη αποτελεί μια ουσιώδη διαφορά ανάμεσα στο Φθινόπωρο και τα άλλα έργα. Ωστόσο, ακόμα πιο εντυπωσιακή απ'ο,τι στο κοινωνικό πλαίσιο, παρουσιάζεται η άνεση που επικρατεί στους ιδιωτικούς χώρους. Πληθαίνουν τα παραδείγματα. Ενώ οι πρωταγωνιστές της Τάσως, του Πύργου του ακροπόταμου, και ακόμα περισσότερο αυτοί του διηγήματος Στο σκοτάδι, παραδείγματος χάρη, κινούνται σε είτε φτωχά είτε απλά σπίτια και για τα οποία δεν παρέχει ο συγγραφέας πολλές λεπτομέρειες, αυτοί του Φθινόπωρου κατοικούν σε ένα πολυτελές εσωτερικό περιβάλλον. Ευρύχωρες καμάρες και σκάλες, τραπεζαρίες, σαλόνια, ολ' αυτά αποτελούν τα χαρακτηριστικά των σπιτιών αυτής της αστικής κοινωνίας. Η επίπλωση ξεχωρίζει χάρη στον πλούτο και την ξενολατρία της : κονσόλες, μπουφέδες, άργυροί δίσκοι και κρύσταλλα πάνω στα οποία "(...) μια φεγγοβολή (πετάει) κόκκινες θερμές αναλαμπές "¹. Σημειώνονται επίσης, σύμβολα αυτής της ξενολατρίας και μιας σχετικά προκλητικής πολυτέλειας, ένα δέρμα τίγρης² κι ένας παπαγάλος (που εμφανίζεται από τις πρώτες γραμμές του κειμένου). Όλα γίνονται σαν να μη μπορούσε η άνεση παρά να σημαδεύεται από μια επιδεικτική εκκεντρικότητα, η οποία επηρεάζεται απ' αυτά που συνηθίζεται να γίνονται σε δυτικά σαλόνια.

Και η όψη των προσώπων είναι διαφορετική. Το ντύσιμο, πολύ διαφοροποιημένο ανάλογα με τα έργα, εκφράζει πολλά. Ακριβώς όπως αντιστοιχεί πλήρως το ντύσιμο των αδελφών Κρασιά ή της Τάσω στις καταστάσεις τους (χωρίς να παραμερίζουμε το βάρος της παράδοσης όσον αφορά, παραδείγματος χάρη, τη φουστάνελα του Θ.

---

¹ Φθινόπωρο, σελ. 133.

² Φθινόπωρο, σελ. 134.

Κρασιά ή και των στρατιωτών τις ώρες ανάπαυσης), αντιστοιχεί ακριβώς και το ντύσιμό τους στον τρόπο ζωής των πρωταγωνιστών του Φθινόπωρου. Η μόδα απασχολεί πολύ τις γυναίκες. Οι βιτρίνες των "μπουτίκ" αποτελούν ένα πόλο έλξης κατά τις βόλτες τους : "Μια βιτρίνα που οι δαντέλες τη γέμιζαν κρεμασμένες σαν κουρτίνες, τους τράβηξε έπειτα το βλέμμα"¹. Δημιουργείται η εντύπωση ότι, στον τομέα της μόδας, δεν ξεφεύγει τίποτα των ηρωίδων (με εξαίρεση τη Μαρίκα, η οποία, λόγω της αρρώστιας, της μελαγχολίας και της ιδιοσυγκρασίας της, ζει σε κάποιο διαφορετικό κόσμο). Το ντύσιμο των μεν και των δε, είτε περνάνε μπροστά στα παράθυρα ("Έπειτα η Ευανθία αστειεύτηκε μ'ένα φόρεμα που είδε σε μιά στο δρόμο"²), είτε απαντώνται στους δρόμους, δημιουργούν ιδέες, προκαλούν σχόλια και παρέχουν θέματα συζήτησης. Μπορούμε να αντιλαμβανόμαστε τις προτιμήσεις των γυναικών της καλής κοινωνίας του Μεσολογγίου : τα βολάν φαίνονται να έχουνε πολύ πιάσει (εξετάζονται, σχολιάζονται πολύ λεπτομερειακά και κριτικάρονται, συνιστώντας προφανώς μια νεωτερότητα που αρέσει ιδιαίτερα της Φιφίκας, η οποία όμως δεν έχει την ίδια καλή καταγωγή με τις ηρωίδες του Φθινόπωρου), και τα ταγιέρ αποτελούν στα μάτια την Ευανθίας το "nec plus ultra" του γυναικείου ντυσίματος ("« Μια τέτοια μοβ ταγιερ θα κάνω », γύρισε και είπε της κυρίας Κατίγκως"³). Τέλος, άλλο σημαντικό στοιχείο της σωματικής εμφάνισης, τα μαλλιά, γίνονται κι αυτά θέμα προσοχής, κι ένα κομμωτήριο -ένας νεωτερισμός- γίνεται θέμα συζήτησης και ενθουσιασμού εκ μέρος της κυρίας Κατίγκως, της Φιφίκας και της Ευανθίας. Λεπτομέρειες για τον τρόπο λουσίματος και στεγνώματος των μαλλιών προκαλούν μεγάλο ενδιαφέρον εκ μέρος των τριών γυναικών. Δεν μπορεί να μη λάβει υπόψη του ο αναγνώστης την ειρωνεία ή και την έξαψη του συγγραφέα. Αν κάναμε τον κόπο να απαριθμήσουμε όλες αυτές τις λεπτομέρειες, είναι επειδή

---

¹ Φθινόπωρο, σελ. 79.

² Φθινόπωρο, σελ.166.

³ Φθινόπωρο, σελ.166.

αποσαφηνίζουν τέλεια τον τρόπο ζωής σ'ένα αστικό κέντρο, τουλάχιστον για όσους επωφελούνται της οικονομικής άνεσης.

Αυτός ο εξωτερικός νεωτερισμός δεν μπορεί παρά να προκαλεί, ή να εκφράζει, έναν άλλον νεωτερισμό, αυτόν που παρατηρείται και στον εσωτερικό κόσμο των ανθρώπων, δηλαδή στα ήθη τους. Σ'αυτόν τον τομέα επίσης, εμφανίζονται μεγάλες ανατροπές.

Πρέπει να υπογραμμιστεί η ελευθερία με την οποία κινούνται τα πρόσωπα, ελευθερία που ασφαλώς επιτρέπει η ευημερία στην οποία ζούνε. Περιγράφονται έτσι βραδιές σε βάρκες ("(...) όταν έφεγγε το φεγγάρι έβγαιναν με τη βάρκα έξω στη θάλασσα"¹), εκδρομές με το αμάξι, και βέβαια υπάρχει πια η δυνατότητα ταξιδιών αναψυχής στο εξωτερικό, σαν αυτό που σκοπεύουν να κάνουν ο νομάρχης και η Φιφίκα.

Τα απελευθερωμένα ήθη, στη εμφάνιση των οποίων παίζουνε ρόλο και η ευημερία αλλά και ο άνεμος του νεωτερισμού και του εκδυτικισμού, είναι ορατά και στις προσωπικές, καθημερινές, συμπεριφορές. Έτσι, πηγαίνουν οι άνδρες όχι τόσο στο καφενείο όσο στη λέσχη, χώρο διαμόρφωσης και πολιτισμού. Εκεί συναντιέται η καλή ανδρική κοινωνία της πόλης. Όσον αφορά τις γυναίκες, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι συχνάζουν στα καφενεία : κάνουνε στάση στο καφενείο της προκουμαίας, αφού έχουνε αγναντέψει τα περίφημα ιγγλεζικά καράβια, η Μαρίκα, η Ευανθία και η κυρία Αγγαίια, παρέα βέβαια με τον Στέφανο. Και μέσα στα σπίτια έχουνε αλλάξει τα πράγματα. Έτσι, βλέπουμε την Μαρίκα να στείλει, σε μια ασυνήθιστη και τολμηρή ορμή, ένα μπιλιέτο². Όσο για την Ευανθία, συμπεριφέρεται αρκετά συχνά με προκλητικό τρόπο. Ας υπογραμμίσουμε, παραδείγματος χάρη, τις πόζες που υιοθετεί στο σαλόνι της : παίζοντας χαρτιά, "ξαπλωμένη σ'ένα δέρμα τίγρης (...), δεν έσυρε

---

¹ Φθινόπωρο, σελ. 35.

² Φθινόπωρο, σελ. 125.

ούτε το πόδι της που απλωμένο έβγαινε κάτω από το φόρεμα ¹ και, σε μια κίνηση γεμάτη φιληδονία, θα τεντώσει, εν συνέχεια, το πόδι και θα δείξει το κόκκινο της γοβάκι... Το να γίνει αυτή η σκηνή δεν είναι μάλλον το πιο περίεργο. Αλλά, το να γίνει εν παρουσία της κυρίας Κατίγκως η οποία ανήκει σε μια άλλη γενιά, αποτελεί μια ένδειξη μιας σημαντικής αλλαγής στα ήθη της εποχής.

Έτσι, στη δράση του Φθινόπωρου, όλα γίνονται σαν η επιτυχία και η κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη να σήμαιναν αναπόφευκτα μια στροφή προς έναν τρόπο ζωής σηματοδεδεμένο από τον εξευρωπαϊσμό. Σαν να έσπαζαν τότε τα παραδοσιακά κριτήρια, ανίκανα πια να ικανοποιούν τις καινούργιες προσδοκίες και να άφηναν άλλα ρεύματα να τα αντικαθιστούν.

Με τούτο το πεζογράφημα, αντιλαμβανόμαστε όμως την αστική άνεση σ'ένα σχετικά "κλειστό κύκλο". Τα πρόσωπα επωφελούνται της ανάπτυξης της οικονομικής ζωής (ο Στέφανος και ο πατέρας του είναι δικηγόροι, και ασφαλώς οι ευνοϊκές συγκυρίες και η αύξηση του εμπορίου τους παρέχουν δουλειά) αλλά δεν ενεργούν, δεν συμβάλλουν (εκτός από τις αγορές τους) σ'αυτό τον "οικονομικό πυρετό". Αν θέλουμε να λάβουμε υπόψη μας τη δραστηριότητα ενός εμπορικού αστικού κέντρου, πρέπει να στραφούμε προς ένα άλλο έργο, την Αννιώ. Σ'αυτό, παραχωρεί ο συγγραφέας μια μεγαλύτερη θέση στους παράγοντες της οικονομικής ανάπτυξης και στην επίδρασή της στο ρυθμό της καθημερινής ζωής : "(...) μέσα στα μαγαζιά οι έμποροι μετρούσαν με την πήχη, σκίζανε χασέδες, οι μπακάληδες γεμίζαν χαρτουλίνες και μποτίλιες, οι τσαρουχάδες χτυπούσαν τα πετσιά, οι καποτάδες ράβαν καθισμένοι σταυροπόδι, ο ντελάλης φώναζε και τα μπακαλόπουλα γυρνούσαν βρόμικα και κουβαλούσανε ξυπόλυτα νερό"². Σ'αυτές τις λίγες γραμμές, περιγράφεται ασφαλώς ο εμπορικός κόσμος αλλά και η εργατική τάξη, η οποία αποτελεί και αυτή ένα σημαντικό στοιχείο

---

¹ Φθινόπωρο, σελ.134.

² Η Αννιώ, σελ. 97-98.

της κοινωνίας. Σε άλλα κείμενα (Στο σκοτάδι ή Αγάπη στο χωριό), συναντάμε και την πραγματικότητα όσων δουλεύουνε στην παραγωγή των καπνών, παραγωγή που επιτρέπει η ένταση στο ελλαδικό χώρο των μεγάλων κάμπων της Θεσσαλίας. Επίσης, στο διήγημα Ζωή, βλέπουμε τον πρωταγωνιστή, τον Αριστείδη, υπάλληλο σ'ένα αθηναϊκό γραφείο, να υποχρεώνεται να μετρήσει μία μία τις δραχμές του και να δει ως μοναδική σωτηρία το να παντρευτεί με την ανιψιά του αφεντικού του, κατά ένα σχέδιο που τελικά θα αποτύχει... Ο δαπανηρός τρόπος ζωής που επιβάλλει η πόλη μπορεί να εκφοβίσει όσους έχουνε μετρημένα μέσα : αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η Θωμαίνα, στον Πύργο του ακροπόταμου, αρνείται να ακολουθήσει, με τα παιδιά, τον σύζυγό της και παραμένει στην κούλια.

Πρέπει όμως ακόμα να υπενθυμίσουμε ότι η πόλη παραμένει ο κατ'εξοχήν τόπος εκμάθησης. Έτσι, ο αφηγητής της Τάσως εγκαταλείπει κάμποσα χρόνια ("Έλειψα καιρό από τον τόπο μου"¹) το χωριό, να πάει να σπουδάσει "στο σχολείο στη χώρα"². Στη συνέχεια, θα ολοκληρώσει τις σπουδές ιατρικής, στη πρωτεύουσα.

Οπότε, κρατάει στις αρχές του εικοστού αιώνα η πόλη την αξία της ως τόπος προώθησης, εκμάθησης, λύσης σε κάμποσα προβλήματα που δημιουργεί η επαρχιακή φτώχεια, αλλά και μια ενδεχόμενη δυστυχία. Όμως, και με αυτά τα "αιώνια" της χαρακτηριστικά, η μικρή πόλη βιώνει την ίδια εποχή, τεράστιες αλλαγές.

***

Μια χώρα με πολύ διαφοροποιημένες πραγματικότητες, τέτοια είναι η Ελλάδα που ζωγραφίζει ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος. Ύπαιθρος, κωμοπόλεις και αστικά κέντρα στήνουν το σκηνικό των έργων του, παίζοντας κύριο ρόλο στη μοίρα του καθενός. Η πρόοδος εξυπηρετεί τα συμφέροντα ορισμένων και βαραίνει την καθημερινότητα των

---

¹ Τάσω, σελ. 34.

² Τάσω, σελ. 28.

άλλων, εμβαθαίνοντας και το χάσμα μεταξύ των μεν και των δε. Με τα καινούργια δεδομένα της οικονομικής ζωής, εισάγονται αλλαγές που δεν αφορούν μόνο πλατείες και δρόμους. Για καλό, ή για κακό; Και κατά πόσο θα μπορέσει να προσαρμοστεί η κοινωνία στα καινούργια δεδομένα ;

***

Δεύτερο μέρος

"...Όλα απαράλλαχτα..."¹ :

οι δυνάμεις συντηρητισμού εν δράσει

Από την ανάλυση των δεδομένων της ελληνικής κοινωνίας όπως την παρουσιάζει ο Κ. Χατζόπουλος στα τρία εν λόγω πεζογραφήματα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πολλά είναι αυτά που αλλάζουν μέσα στο οικονομικό πλαίσιο. Ο αγροτικός κόσμος των γαιοκτημόνων ευημερεί, τα χωριά επεκτείνονται, η γεωργία και το εμπόριο αναπτύσσονται ενώ οι πόλεις εξοπλίζονται με τους τελευταίους νεωτερισμούς.

Άραγε, έκανε τέτοιες προόδους η Ελλάδα, που, μόλις εκατό χρόνια μετά από την απελευθέρωσή της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, της επιτρέπεται πια η ελπίδα να φτάνει στο επίπεδο, σταδιακά και με υπομονή ασφαλώς, των δυτικών κανόνων; Τότε, σε τι έγκειται τούτη η επίμονη εντύπωση που έχει ο αναγνώστης, ότι ο χρόνος κατά κάποιο τρόπο σταμάτησε, και ότι συναντά είτε την Κυρία Μποβαρύ, είτε την Νανά, είτε ακόμα και πρόσωπα προερχόμενα από τα έργα του Ίψεν ή του

---

¹ Τάσω, σελ. 28.

Στρίντμπεργκ, δηλαδή πρωταγωνιστές που "γεννήθηκαν" δεκάδες χρόνια πιο πριν στα μυαλά των Δυτικών ή Σκανδιναβών δημιουργών ;

Για να ξεπεράσουμε τούτο το αίσθημα σύγχυσης και δισταγμού που σε μια πρώτη φάση μπορούμε να αποδώσουμε στην ιδιοσυγκρασία του συγγραφέα, χρειάζεται μια προσεκτική ανάγνωση, η οποία θα μας επιτρέψει να αντιληφθούμε, πίσω από τα φαινόμενα, τις δυνάμεις που κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία και τη ρυθμίζουν.

A. Ο συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων

Πρώτα, δεν μπορούμε παρά να σημειώσουμε την ισχύ της ταξικής ιεράρχησης που σημαδεύει τις κοινωνικές σχέσεις. Η παραδοσιακή κοινωνική δομή, θέλει η τάξη στην οποία ανήκει ο καθένας να του καθορίζεται από την γέννησή του και να ορίζει τις ελπίδες που του επιτρέπονται. Δεν πρέπει να περιμένει από την πορεία της ύπαρξής του να αλλάξουν οι όροι διαβίωσης.

A.1 Οι άρχουσες τάξεις

Στην Τάσση, θέτει επί σκηνής ο Χατζόπουλος μια άρχουσα τάξη λαϊκής προέλευσης. Η γη, όπως ήδη το υπογραμμίσαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας, αποτελεί τον κύριο στοιχείο, που διαπερνά όλες τις τάξεις. Σε τέτοιες συνθήκες, η άρχουσα τάξη και τα άλλα κοινωνικά στρώματα δεσμεύονται στενά, με κοινό, συνενωτικό στοιχείο την γη. Ο χώρος μέσα στον οποίο κινούνται τα πρόσωπα είναι και περιορισμένος, πράγμα που εισάγει εντονότερη γειτνίαση και αλληλεξάρτηση μεταξύ των διαφόρων παραγόντων. Τα σπίτια των αφεντικών στέκονται απέναντι (πράγμα που σημαίνει και οικειότητα και απόσταση) απ' αυτά των υπηρετών. Τα παιδιά των πρώτων παίζουνε μ' αυτά των άλλων ("Ο κήπος με τη μουριά (...) ήτανε το μέρος πού παίζαμε τα

μεσημέρια του καλοκαιριού εμείς τ' αδέρφια, η Τάσω κι ο αδελφός της ο Γιωργίκος"¹,
Θυμάται ο γιατρός).

Αν το κοιτάξουμε από κοντά, η Τάσω έχει ένα διπλό ενδιαφέρον στο θέμα της
ταξικής ιεράρχησης.

Ο πρώτος αφηγητής, από τις πρώτες στιγμές της εξιστόρησης, δεν παραλείπει να
υπογραμμίσει ότι περνάει τις διακοπές του μαζί μ' έναν φίλο και "άλλους πεντέξι της
δικής μας τάξης"². Η ταξική διάκριση σημειώνεται ως ισχυρό και βασικό δεδομένο,
που αξίζει να τονιστεί από τις πρώτες αράδες. Αξιοσημείωτο είναι ότι από τις
επαγγελματικές απασχολήσεις των συντρόφων, οι οποίοι πρέπει να ήτανε συνολικά
επτά ή οχτώ, αναφέρονται μόνο τρεις : ο ένας είναι έμπορος, ο δεύτερος, γιατρός, ο
τρίτος, αξιωματικός. Επισημαίνεται έτσι η ανάδυση μιας καινούργιας
κοινωνικεπαγγελματικής διάταξης, στην οποία, σύμφωνα με το καινούργιο πρόσωπο
της χώρας, προωθούνται το εμπόριο, τα ελεύθερα επαγγέλματα και η στρατιωτική
υπηρεσία.

Ωστόσο, οι Έλληνες δεν έγιναν όλοι τους έμποροι, γιατροί ή στρατιωτικοί. Αν
μπορούμε να υποψιαζόμαστε ότι το σκηνικό στο οποίο εκτυλίσσονται αυτές οι
διακοπές είναι σχετικά άνετο εφόσον πρόκειται μάλλον για μια λουτρόπολη, όπου ο
φίλος έχει σκοπό να "γιατρέψει τους ρεματισμούς του"³, βάζει ο συγγραφέας μερικά
λόγια στο στόμα του αφηγητή, από τα οποία γίνεται σαφής η ύπαρξη, και η γειτνίαση,
άλλων σταθερών της κοινωνίας. Επισημαίνεται ότι βρίσκονται εκεί και "χωριάτες
που είχανε στήσει στην πλαγιά τις πρόχειρες καλύβες τους από ελατόκλαδα"⁴. Η

---

¹ Τάσω, σελ. 25.

² Τάσω, σελ. 21.

³ Τάσω, σελ. 21.

⁴ Τάσω, σελ. 21.

τοποθεσία, το χρησιμοποιημένο υλικό, και, πιο σημαντικό ακόμα, το να έχει αισθανθεί ο αφηγητής την ανάγκη να τα περιγράψει, δείχνει τη διαφορά που διαχωρίζει αυτές τις καλύβες από τον καλοκαιρινό τόπο διαμονής στον οποίο κινείται η μικρή συντροφιά, για την οποία εξάλλου μαθαίνουμε τυχαία ότι εξυπηρετείται από τον υπηρέτη του γιατρού του ιαματικού λουτρού. Αυτοί οι χωριάτες δεν παίζουν κανένα ρόλο στη συνέχεια του διηγήματος, και η λεπτομερειακή περιγραφή δεν είναι ο σκόπος του συγγραφέα. Επομένως, μπορούμε να αναρωτηθούμε : γιατί να τους αναφέρει ; σ' αυτή την περίπτωση όπως και σε άλλες που θα συναντησούμε στη πορεία της εργασίας, είναι η συντομία της αναφοράς που είναι το κυριότερο στοιχείο, εφόσον συμβολίζει την αδιαφορία της "δικής μας τάξης".

Στο άλλο επίπεδο της αφήγησης, δηλαδή σ' αυτή της κύριας υπόθεσης, της σχέσης μεταξύ του γιατρού και της Τάσως, νεαρής γυναίκας ταπεινής καταγωγής, η ταξική ιεράρχηση παίζει τον κύριο ρόλο. Τι άλλο θα υπαγόρευε τη σχέση με τόσο αναπόφευκτο, τόσο αμετάκλητο τρόπο, όσο το κάνει το ταξικό χάσμα ; Τι άλλο θα έκανε τόσο αδιανόητο το δεσμό στα μάτια του γιατρού; Το εκθέτει σαφώς ο ίδιος, τη στιγμή που, μετά από μια συνάντηση με την Τάσω, κατά την οποία συνειδητοποίησε τις δυσκολίες που θα έχει πια να αντιμετωπίσει, λόγω της αναπάντεχης (γι' αυτόν !) αντίδρασης της νεαρής γυναίκας, αναφωνεί, απευθυνόμενος στον εαυτό του : "Μα ποιός σου φταίει ; αυτά παθαίνει **όποιος μπερδεύεται με τους κατώτερους του, όποιος ξεχνά τη θέση του.**"¹ Αυτό που εκφράζεται εδώ είναι μια ενοχή που νιώθει ο γιατρός, όχι προς την απογοητευμένη Τάσω αλλά προς τον εαυτό του, τον οποίο "μπερδεψε" ο ίδιος. Η αναφορά στην ενδεχόμενη παράλειψη της "θέσης" εισάγει επιπλέον και την έννοια ενός σφάλματος προς την τάξη στην οποία ανήκει, σαν το χάσιμο του δεσμού με τα άλλα μέλη της κάστας και μια ένοχη ένδειξη

---

¹ Τάσω, σελ. 65.

ανυπευθυνότητας προς τους ομοίους του. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι με ελάχιστες λέξεις απεικονίζονται οι διάφορες διαστάσεις της επίδρασης της ταξικής ιεράρχησης στις επιλογές του γιατρού. Λίγες και μοναδικές. Στις 65 σελίδες που έχει το διήγημα, αποτελούν τη μοναδική αναφορά στο στοιχείο το οποίο όμως παίζει το σπουδαιότερο ρόλο στην εξέλιξη της πλοκής. Το υπονοούμενο κατέχει τη δύναμη του φανερωμένου. Δεν χρειάζεται, ούτε στα μάτια του Χατζόπουλου ούτε σ' αυτά των αναγνωστών του, να ειπωθούν περισσότερα. Το να αναφερθεί μόνο μια φορά ο ταξικός παράγοντας υπογραμμίζει κατά πόσο κατανοείται ως βασικό, θεμελιώδες και φυσικό, το βάρος του στην κοινωνία. Πάνω σ' αυτή την ισχυρή σταθερά στηρίζεται ολόκληρη η εξέλιξη της πλοκής. Το μην (ή τόσο λίγο) εκφραζόμενο, πάλι, βρίθει σημειομένου.

Το να αναφερθεί μια μοναδική φορά ο ταξικός παράγοντας υπογραμμίζει κατά πόσο κατανοείται ως βασικό, θεμελιώδες και φυσικό το βάρος του στην κοινωνία. Πάνω σ' αυτή την ισχυρή σταθερά στηρίζεται ολόκληρη η εξέλιξη της πλοκής. Το μην (ή ελάχιστα) εκφραζόμενο, πάλι, βρίθει σημειομένου.

Αυτή η δύναμη του υπονοούμενου διαφαίνεται επίσης στο Φθινόπωρο. Εισδύουμε στον κόσμο της "αστικοποιημένης κοινωνίας σ' ένα ελληνικό επαρχιακό λιμάνι¹". Το περιβάλλον όπου ζεί της παρέχει όλες τις ανέσεις της πόλης. Μόδα, λέσχη, καφενεία όπου μπορούν να συχνάζουν και οι γυναίκες, κλασική δυτική μουσική ρυθμίζουν την καθημερινότητα αυτής της ανερχόμενης αστικής τάξης. Χωρίς έκπληξη, ο διαχωρισμός είναι κι εδώ πολύ αυστηρός. Ελάχιστες είναι οι αναφορές στις άλλες κοινωνικές τάξεις. Τυχαία συναντάνε οι πρωταγωνιστές μερικές χωριάτισσες που πηγαίνουν "ξυπόλητες και με πανέρια στο κεφάλι"² και "παιδιά ξυπόλητα και κόσμο(ς) με τριμμένα ρούχα μαζεμένο(ς) γύρω σε μια μαϊμού που

---

¹ Τ. Καρβέλης, ό.π., σελ. 204.

² Φθινόπωρο, σελ. 77.

χόρευε (...)”¹ σε μια λαϊκή διασκέδαση που αρκεί να υπογραμμίζει την απόσταση από τον κόσμο των δυο οικογενειών, στις οικίες των οποίων ηχούν οι νότες της κλασικής μουσικής. Σύντομα επίσης αναφέρονται ψαράδες και γυναίκες που “έρχονται από το βουνό : σπάζουνε πέτρες στα νταμάρια”. Οι λίγες λέξεις αντιστοιχούν στις λίγες σκέψεις που τυχαίνει να τρέφουνε οι πρωταγωνιστές για το άλλο μέρος -τόσο κοντά τόσο μακριά- της κοινωνίας. Τέλος, η έκπληξη, προκαλούμενη από την αδιαφορία, αυτών των νεόπλουτων αστών που αδυνατούν να αναγνωρίζουν την απασχόληση των “(μορφών) που μόλις ξεχώριζαν καλά πώς ήταν άνθρωποι”², και στους οποίους εξηγεί ο ψάλτης ότι πρόκειται για βαφιάδες, τονίζει την τύφλα της αστικής τάξης. Εξελίσσεται το Φθινόπωρο στο πλαίσιο μιας τάξης που δεν τρέφει ενδιαφέρον για τις άλλες αφού, εκμεταλλευομένη εύστοχα την οικονομική ανάπτυξη, ζεί σ’έννα κόσμο όπου δεν έχουνε τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα τίποτα να της προσφέρουν. Με τέτοιες αναφορές, φροντίζει ο συγγραφέας από τη μια πλευρά να υπογραμμίζει την ύπαρξη διαφορετικών όψεων της ελληνικής κοινωνίας και την ενδεχόμενη συμβίωση τους, και από την άλλη, με τη βραχύτητά τους, να τονίζει την αδιαφορία και την αμέλεια των νέων αφεντικών της αστικής ζωής, του “κόσμου καθώς πρέπει”³, και εν συνεπεία την αμετάκλητη ιεράρχηση.

Εισάγει όμως ο Χατζόπουλος στο Φθινόπωρο και μια άλλη έννοια, που δεν αποτελεί μια καθαυτό τάξη, αλλά ενισχύει τον ήδη θεμελιωμένο κοινωνικό διαχωρισμό : τον πολιτικό κύκλο. Στέκεται παράλληλος στην ταξική οργάνωση της κοινωνίας, εφόσον αποκλείει τουλάχιστον την χαμηλή τάξη, και φαίνονται οι διορισμοί να ακολουθούν την κοινωνική κλίμακα, και αντίστροφα. Βρισκόμαστε μπροστά σε “μια τάξη μέσα στις τάξεις”, δηλαδή μπροστά σε μια κάστα.

---

¹ Φθινόπωρο, σελ 79.

² Φθινόπωρο, σελ. 158.

³ Φθινόπωρο, σελ. 129.

Στο Φθινόπωρο, είναι η μητέρα της Μαρίκας, η κυρία Αγγλαΐα, που ενσαρκώνει αυτή την επιπλέον διάκριση. Για αυτήν, φωτίζονται όλα από την περασμένη "αίγλη" της οικογένειας, την εποχή όπου ο άνδρας της υπηρετούσε νομάρχης (Θητεία την οποία υπάρχουν ελπίδες, ο Στέφανος να αναλάβει στο μέλλον, παίρνοντας έτσι τη σκυτάλη). Οι αναμνήσεις της περίοπτης κατάστασης της πρώην νομαρχίας αφθονούν και αποτελούν το αγαπημένο της θέμα. "Κάθε Παρασκευή είχα συμβούλιο στο σύλλογο των κυριών ; την Τρίτη στην εταιρία των εργοχείρων που ήμουν πρόεδρος"¹, αναφέρει, παραδείγματος χάρη, με νοσταλγία και μια φανερή υπερηφάνεια, στην οποία δεν μπορούμε παρά να διακρίνουμε την ειρωνεία του συγγραφέα. Ενώ λόγω του θανάτου του άνδρα της θα έπρεπε να έχει χάσει τη θέση και την επιρροή της, αγωνίζεται με όλα τα μέσα να την κρατήσει, σε μια σχεδόν αξιολύπητη προσπάθεια να διατηρεί μια "επαγγελματική" συνεννόηση με τον διάδοχο του συζύγου της, τον "κυρίο νομάρχη" : "Την ξέρετε τη νομαρχία"², "τα ξέρετε"³, επαναλαμβάνει, παραδείγματος χάρη, με το ύφος που μοιράζεται ένα απόρρητο που αφήνει έξω όσους δεν ανήκουν στην "κάστα". Αυτή την κοινωνική αναγνώριση χρειάζεται τόσο η κυρία Αγγλαΐα που ακόμα και στις ώρες του ψυχορραγήματος και της αποβίωσης της κόρης της, της Μαρίκας, σημασία θα δώσει στο αν " (ο νομάρχης) έστειλε και ρώτησε (νέα)"⁴ και στο γεγονός ότι λείπει την ημέρα της κηδείας⁵. Ψάχνει σε τέτοιες λεπτομέρειες να παρηγορηθεί και να κρατηθεί σε ό, τι της παραμένει από το μάλλον σχετικά ευτυχισμένο παρελθόν στην ώρα της απόγνωσης. Το αν είναι επιπόλαιη ή βαθιά πληγωμένη δεν αλλάζει τίποτα στη διαπίστωση : το

---

¹ Φθινόπωρο, σελ. 149.

² Φθινόπωρο, σελ. 80.

³ Φθινόπωρο, σελ 82.

⁴ Φθινόπωρο, σελ. 196 και 197.

⁵ Φθινόπωρο, σελ. 204.

να ανήκει ακόμα στην άρχουσα τάξη αποτελεί για αυτήν το μοναδικό σημείο αναφοράς.

Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε μια ακόμα παρατήρηση που κάνει, μιλώντας στον Στέφανο για τον καινούργιο νομάρχη : "Τον είχαμε στη νομαρχία. Ήταν καλός υπάλληλος. Ο μπαμπάς σου τον συμπαθούσε"¹. Αναφορά στη ταπεινή αρχή της πορείας του φίλου της, η οποία τον σημαδεύει, ό, τι και να τύχει, και που βρίσκει ευχαρίστηση να υπενθυμίζει η Αγλαΐα, ή μνεία της επιρροής του συζύγου της : Πάντως, η πολιτική κάστα λειτουργεί ως ένας κλειστός κύκλος.

Αυτή η δύναμη της πολιτικής κάστας αποσαφηνίζεται επίσης στην περίπτωση του Θώμου Κρασιά, του οικογενειάρχη στον Πύργο του ακροπόταμου. Η πολιτική αποτυχία του ξαδέλφου του προκαλεί αναποδιές και στην τύχη του ίδιου του Κρασιά, ο οποίος, από έπαρχος που ήτανε θα καταλήξει σε μια θέση γραμματικού στη νομαρχία, στερημένος πια των αμοιβών που του επιτρέπανε να ζήσει την οικογένειά του. Η πολιτική δυσμένεια προκαλεί την οικονομική και κοινωνική πτώση ολόκληρης της οικογένειας.

Σ' αυτό ακριβώς έγκειται η πρωτοτυπία του Πύργου του ακροπόταμου, σε σύγκριση με την Τάσω και το Φθινόπωρο. Ενώ στα δύο άλλα κείμενα, οι πρωταγωνιστές δεν παύουν να ανήκουν στην αρχική τους τάξη, Ο πύργος του ακροπόταμου καταδεικνύει την περιπλοκητότητα του ταξικού ιστού. Παρευρισκόμαστε έτσι σε μια άνοδο και σε μια πτώση. Αυτό δεν σημαίνει ότι η ταξική ιεράρχηση αρχίζει να σβήνει, κάθε άλλο. Απλώς, αλλάζουν τα χαρτιά, και αυτή η μεταβολή καταλήγει σε μια καινούργια κατάσταση για το σόϊ του Κρασιά.

Ενδεικτική είναι, απ' αυτή την άποψη, η εξέλιξη που μπορούμε να παρατηρήσουμε, ανάμεσα στην αρχή και στο τέλος του μυθιστορήματος. Ας υπενθυμίσουμε ότι η

---

¹ Φθινόπωρο, σελ. 149.

πρώτη φάση του σημαδεύεται από τη υπόθεση της μεγαλύτερης κόρης του Κρανιά, της Φρόσως. Όλα ξεκινάνε με την προσπάθεια της νεαρής γυναίκας να επιστήσει την προσοχή ενός νεαρού. Ακόμα και αν μπορούμε να αποδώσουμε εν μέρει το σκάνδαλο που προκαλεί η μεγαλύτερη κόρη του Θ. Κρανιά στο να έχει καταπατήσει τους κανόνες της ευπρεπείας και του πένθους αφού πέθανε πριν από λίγο η μητέρα της, το ταξικό στοιχείο διακρίνεται καθαρά. Η ταξική προέλευση του μνηστήρα, του οποίου ούτε γνωρίζουμε το όνομα, του αρκεί για ταυτότητα. Καθορίζεται αποκλειστικά από το επάγγελμα του πατέρα του : είναι ο γιός ενός "παλιομπακάλη", δηλαδή ενός εμπόρου, πράγμα που εξομοιώνεται μ' ένα σφάλμα και που πρέπει να του κλείσει τις πόρτες του πύργου, ακόμα και αν τρέφει άλλες φιλοδοξίες (σκοπεύει να γίνει δικαστής). Το να είναι "παραλής" ο μπακάλης, ο πατέρας του, δεν αλλάζει τίποτα στην υπόθεση : προέρχεται από μια άλλη τάξη, την εμπρορική, η οποία τότε αντιμετωπίζεται με δυσπιστία και καταφρόνηση και φαίνεται να αποτελεί έναν ουσιαστικό κίνδυνο. Οι έμποροι, στον Πύργο του ακροπόταμου, βρίσκουνε θέση δίπλα στους "(νιόπλουτους) τοκιστάδες"¹(ας υπενθυμίσουμε επίσης ότι και στην Τάσω, ο έμπορος περιγράφεται "παίζοντας πάντα με τη χοντρή χρυσή αλυσίδα του ρολογιού του"², στήνοντας έτσι την εικόνα ενός πλούτου που θέλει να είναι ορατός από τους άλλους). Παρομοίως, αποφασιστική είναι η αντίδραση της Μαριώς στην προσπάθεια μιας παλιάς φιλενάδας της μητέρας τους να κάνει ανεπίσημο προξενιό και να συστήνει κάποιονπραματευτή που θα της έδινε ευκαιρία ενός συμφέροντος γάμου : "έχει το σπίτι του, το μαγαζί του, τ' άλογό του, κάμποσα στρέμματα χωράφι κ' είναι γερός κι άξιος."³ Μπορεί ορισμένες κοπέλλες να το έβλεπαν σαν συμφέρουσα ευκαιρία, αλλά, για τη Μαριώ όπως και για τις αδελφές της, "Παρόμοια ντροπή δεν

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 115.

² Τάσω, σελ. 21.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 62.

έγινε ως την ώρα στο γένος του Κρασιά¹. Άραγε, στις κόρες του Κρασιά τώρα πια δεν αξίζει παρά έναςπραματεύτης;

Στο τελευταίο μέρος του Πύργου του ακροπόταμου, όμως, αλλάξανε ριζικά τα πράγματα. Αν επανελθούμε στην προσωπική μοίρα του γιού του Θωμού Κρασιά σε άλλο μέρος της εργασίας, δεν μπορούμε παρά να υπογραμμίσουμε εδώ ότι, ενώ ψάχνουν όλοι απεγνωσμένα να σύναψει ο Γεσίλας ένα συμφερόντα γάμο, πλησιάζουν οι αδελφές του τις κόρες κάποιου εμπόρου, και ο ίδιος ο νεαρός θα δοκιμάσει την τύχη του σε μια τελευταία προσπάθεια να κάνει δικιά του την συμφέρουσα προίκα της κόρης ενός... τοκιστή.

Ανάμεσα σ' αυτά τα δύο επεισόδια, κύλησε ένα μακρύ χρονικό διάστημα (αφού ο Γεσίλας, ακόμα μικρό παιδί την εποχή όπου "ξεσπάει" η υπόθεση της αδελφής του, έχει στο τέλος του μυθιστορήματος την ηλικία να παντρευτεί). Έκαναν από τότε τα παιδιά, ιδιαίτερα τα κορίτσια, την εμπειρία της αναγκαίας σχετικότητας των πραγμάτων. Η σκληρότητα της ιεράρχησης δεν σβήστηκε, αλλάξανε απλώς οι άρχουσες τάξεις. Αυτή η σχετικότητα διαφαίνεται στις σχέσεις που διατηρούν η Μαριώ και η Κούλα με τα άλλα κορίτσια. Θα αναπτύξουν τότε οι δύο αδελφές μια στρατηγική που θα τους επιτρέπει να κρατήσουν στα μάτια του κόσμου (και στα δικά τους) το κύρος τις. Αρκεί τότε να ξέρουν να προσαρμόζονται εύστοχα στην κατάσταση. Έτσι, στις σελίδες 64 και 65, στήνει ο Χατζόπουλος μια λεπτομερή εικόνα του κοινωνικού ιστού, ο οποίος παρουσιάζεται σε όλη την περιπλοκότητά του. Υπάρχει πρώτα η "αρχοντιά του τόπου" : το να αναφέρεται έτσι, φτάνει να καταδεικνύει ότι η οικογένεια Κρασιά δεν ανήκει πλέον σ' αυτήν. Αντίθετα, φαίνεται αυτή η "ψωροαρχοντιά", όπως την ονομάζει η Μαριώ, να στέκεται καταφρονητική προς τα κορίτσια. Όταν αντιλαμβάνονται ότι τώρα πια τους είναι κλειστές οι πόρτες της ανώτερης τάξης, θα στραφούν προς την κατώτερη, η οποία "φαίνεται

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 62.

προθυμότερη στις φιλιές με την κούλια." Σε μια πρώτη φάση, αυτό αντηχεί σαν μια απλή και καρτερική αναγνώριση, εκ μέρους των κοριτσιών, του ξεπεσμού τους. Όμως, δεν σταματάει εδώ ο Χατζόπουλος, ο οποίος παίρνει την αφορμή για μια ανάπτυξη που μας εισάγει βαθιά στους ελιγμούς της ταξικής συνείδησης. Δεν απαρνήθηκαν τίποτα από τις φιλοδοξίες τους οι κόρες του Κρανιά, απλώς αλλάξανε το κοινό τους. Αφού έχασαν το σεβασμό της αρχοντιάς, θα παλέψουν να το ξαναβρούν στα μάτια των "ταπεινών νοικοκυροπουλών", οι οποίες, με τη σειρά τους, **"το νομίζουνε** τιμή να βγαίνουνε στο σεργιάνι μπράτσο με τις επαρχοπούλες (...)". Η Μαριώ και η Κούλα θεωρούνται ακόμα επαρχοπούλες από τις κατώτερές τους, και **"μπροστά στην κόρη του ζευγά ή τη θυγατέρα της υφάντρας, ο αρχοντικός αέρας της Μαριώς και το ψιλό νάζι της Κούλας ξεχωρίζουνε και φιγουράρουν"**. Εύνοια από την κατώτερη, δηλαδή την εργατική τάξη, αδιαφορία ή καταφρόνηση από την αρχοντιά ... τα κορίτσια αντιμετωπίζουν επίσης την ανωτερότητα των εμπορόπουλων : **"τα φτωχά και χιλιοξανακαμωμένα φορέματά (τους)"**, εξηγεί ακόμα ο συγγραφέας **"χάνονται μπρός στα λούσα μιας εμποροπούλας"**. Σ' αυτό το απόσπασμα, κατορθώνει ο Χατζόπουλος να απεικονίσει όχι μόνο ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό, αλλά και τη συνεχή προσπάθεια του καθενός να προσαρμοστεί στις εξελίξεις. Σε τελική ανάλυση, το κοινωνικό υπόβαθρο όπως το παρουσιάζει ο Χατζόπουλος σημαδεύεται και από την αμετάκλητη ιεράρχηση αλλά και από τη σχετικότητα και την αλληλεξάρτηση των μελών της κάθε τάξης. Η φαινομενικά καθιερωμένη απλότητα της ταξικής κλίμακας διαπερνάται από κρυφά ρεύματα, από κρυφές αλλαγές στις σχέσεις δυνάμεων μεταξύ των συνισταμένων της, που την εξαναγκάζουν να προσαρμόζεται συνεχώς, χωρίς όμως να αλλάξει τίποτα στην λειτουργία και στην κυριαρχία της στα άτομα. Αυτό μας μαθαίνουν τα ρούχα των θυγατέρων του Κρανιά...

Άλλο ισχυρό στοιχείο της ακινησίας στην ταξική ιεράρχηση αποτελεί και η παράδοση της προίκας, η οποία κατέχει εθιμική αξία. Παρουσιάζεται στα τρία κείμενα ως

αναπόφευκτο δεδομένο που, σε τελική ανάλυση, ενισχύει τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις.

Από τα τρία κείμενα, το Φθινόπωρο παρουσιάζει τις λιγότερες αναφορές στην προίκα, για ευνόητους λόγους. Αποτελεί όντως το κείμενο στο οποίο ο κοινωνικός ιστός στον οποίο διαδραματίζεται η πλοκή είναι ο πιο κλειστός, σε σύγκριση με τα άλλα δύο. Οι πρωταγωνιστές έχουνε όλοι τους μικροαστική προέλευση (ακόμα και η Φιφίκα, κόρη ενός "σαπουναρά", με άλλα λόγια προερχομένη απ' αυτή την εμπορική τάξη που είναι δεκτή πιά στη μικρή πόλη), και ζούνε μέσα σ' έναν κλειστό κύκλο, στον οποίο γνωρίζονται καλά οι οικογένειες. Η προίκα, σε τέτοια κατάσταση, φαίνεται να είναι "ασφαλισμένη" για τη Μαρίκα και όντως δεν αποτελεί θέμα συζήτησης ή έρευνας (εκτός από μια μικρή προσπάθεια επέμβασης της μητέρας του Στέφανου, περισσότερο για να υπενθυμίσει στον γιό της το ρόλο της).

Με την Τάσω, εξετάζεται το θέμα από την ανδρική πλευρά. Κατέχοντας μια συγκεκριμένη περιουσία, αν λογαριάζει κανείς τα εύφορα χτήματα, κάμποσα χρήματα "στον τόκο" και τα εισοδήματα που του εξασφαλίζει η επαγγελματική του δραστηριότητα, ξέρει καλά ο γιατρός ότι δεν θα δυσκολευτεί να βρεί μια νύφη, με την προίκα της οποίας θα καταφέρει να αποκτήσει επιπλέον χτήματα. Βασιζόμενος σ' αυτή τη βεβαιότητα, επιτρέπει στον εαυτό του να τρέφει απαιτήσεις και να αρνηθεί μια πρώτη "υποψήφια". Το χρήμα καλεί το χρήμα και σε τελευταία ανάλυση, απ' αυτή την οπτική γωνία, ο πλούσιος γάμος του γιατρού (και κατά πάσα πιθανότητα αυτός της αδελφής του, που προηγήθηκε του δικού του) αποτελεί, με προίκα και προξενιά, την συνηθισμένη περίπτωση, στην οποία δαιωνίζεται ο αυστηρός διαχωρισμός της κοινωνίας.

Το θεματικό μοτίβο της προίκας αναπτύσσεται πολύ περισσότερο στον Πύργο του ακροπόταμου απ' ό, τι στα δύο άλλα κείμενα, και αποτελεί τον κόμπο της μοίρας των τεσσάρων παιδιών. Οι αδελφές αναγκάστηκαν να απαρνηθούν τα όνειρά τους, λόγω της μιζέριας στην οποία έπεσε η οικογένεια. Ήδη για την μεγαλύτερη κόρη, τη

Φρόσω, το είχε σωστά προαισθανθεί η μητέρα τους, η Θώμαινα : "(...) καθώς κατάντησε ο καιρός μας όλοι οι γαμπροί ρωτούνε **πρώτα** πόσα έχει η νύφη"¹ παρατήρηση που επαναλαμβάνεται και στο τέλος του μυθιστορήματος, όταν πρόκειται να βρεθεί νύφη για τον Γεσίλα : "Στη νύφη δεν ξετάζεται βέβαια τόσο η γενιά, όσο η προίκα"². Τα παιδιά του Θ. Κρανιά εμποδίζονται και από τις δύο πλευρές : οι κόρες δεν μπορούν να παντρευτούν λόγω έλλειψης χρημάτων, και ο γιός λόγω του ξεπεσμού του ονόματος και του σογιού. Οι δυσκολίες, οι οδυνηρές αποτυχίες και οι χαμένες ελπίδες οι οποίες σημαδεύουν τις προσπάθειες τους, και ιδιαίτερα του Γεσίλα, καταδεικνύουν ασφαλώς τον ξεπεσμό του σογιού τους, αλλά και την στεγανότητα των κοινωνικών ταξέων.

Καθαρά βασισμένη σε μια καθιερωμένη ταξική ιεράρχηση, η ελληνική κοινωνία των αρχών του εικοστού αιώνα δεν φαίνεται να δίνει σημάδια αλλαγής σ' αυτόν τον τομέα. Όλοι φαίνονται να υποτάσσονται στις εντολές της, όλοι, χωρίς εξαίρεση, συμβάλλουν, θελώντας ή μη, στη διαιώνισή της. Ακόμα και η αρχιτεκτονική εκφράζει συνάμα και ενισχύει την διάκριση, ακόμα και στις προσπάθειες των κοριτσιών να αποσπάσουν την προσοχή των ενδεχόμενων γαμπρών, όπως το σημειώνει ο γιατρός στην Τάσω, παρουσιάζοντας έτσι το "μοίρασμα των χώρων" : "οι νοικοκυρούλες στα μπαλκόνια τους, οι φτωχές στις αυλόπορτες."³

A. 2 Το καθεστώς των υπηρετών

Νοικοκυρές και φτωχές... τυχαίνουν συχνά οι πρώτες να είναι οι αφέντισσες των δεύτερων. Η ταξική ιεράρχηση κατά κάποιο τρόπο αναγκάζει να ζούνε σε συνεχή επαφή δύο από τα κοινωνικά στρώματα, για το συμφέρον τελικά των μεν και των δε (τι θα έκαναν όσοι και όσες δεν θα μπορούσαν να βρουν θέση στην οικονομικά

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 13.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 146.

³ Τάσω, σελ. 31.

αναπτυσσομένη Ελλάδα, αν δεν ξενοδούλευαν;). Οι σχέσεις μεταξύ των υπηρετών και των αφεντικών αποτελούν ένα σημαντικό στοιχείο της ταξικής δομής. Ανάλογα με την κατάσταση της οικογένειας, διαφοροποιημένη είναι και αυτή του προσωπικού.

Ας αρχίσουμε με το πρόσωπο της υπηρέτριας η οποία εργάζεται στη μια από τις δύο οικογένειες που πρωταγωνιστούν στο Φθινόπωρο. Απ' όλα τα υπηρετικά πρόσωπα που βλέπουμε να δρουν στα τρία πεζογραφήματα, είναι αυτή που φέρει περισσότερο τη σφραγίδα της ανωνυμίας. Σε καμία στιγμή δεν την φωνάζει η μητέρα της Μαρίκας, η κυρία Αγλαΐα, με το όνομά της, ενώ, όχι χωρίς ειρωνεία, χάρη στον παπαγάλο, γνωρίζουμε το όνομα μίας προκατόχου της (" « Φλώρα, Φλώρα! » ακούστηκε από το διάδρομο η φωνή του παπαγάλου. Φλώρα ήταν το όνομα της υπηρέτριας που είχαν στο σπίτι όταν πήρανε τον παπαγάλο"¹). Εξάλλου, αυτή η υπηρέτρια είναι απ' αυτά τα πρόσωπα που δεν είναι ανάγκη να τα φωνάζει κανείς, αφού πάντα βρίσκονται στην αίθουσα, στη θέση όπου αναμένεται να βρεθούν. Το να διαδραματίζεται το Φθινόπωρο σ' ένα αστικό πλαίσιο, όπου όλα εξετελίσσονται σε μια αθόρυβη ατμόσφαιρα, δεν σημαίνει ότι η κατάσταση της υπηρέτριας είναι καλύτερη απ' αυτή των συναδέλφων της. Αντίθετα, μόνον αυτήν ακούμε να χαρακτηρίζεται, και δύο φορές, ως "ζώο"². Επωφελείται ασφαλώς μιας γενικής κατάστασης για την οποία θα μπορούσε να είναι ζηλευτή από άλλες, αλλά φροντίζει ο συγγραφέας να υπογραμμίσει ότι ακόμα και η άνεση και μια συγκεκριμένη μόρφωση δεν βγάζουν τη άρχουσα τάξη από τις συνηθισμένες προκαταλήψεις, ούτε από τις καθιερωμένες αντιλήψεις των κοινωνικών σχέσεων.

Και τι να σκεφθούμε για την κυρία Κατίγκω, υποχρεωμένη να γυρίσει πίσω την ημέρα της εκδρομής στο εξωκκλήσι επειδή... "δεν είχε αφήσει της μαγείρισσας βούτυρο για το ραβανί"(152), πράγμα που μπορούμε να αποδώσουμε είτε στην φιλαργυρία είτε στη

---

¹ Φθινόπωρο, σελ 71.

² Φθινόπωρο, σελ. 70 και 186.

δυσπιστία της απέναντι στην βοηθό της, ή ακόμα και στα δύο. Πάλι σ' αυτή την περίπτωση διακρίνουμε την ειρωνεία και το χιούμορ του Χατζόπουλου, ο οποίος διαλέγει να επινοήσει μια τέτοια λεπτομέρεια και... την επακόλουθη τιμωρία της κυρίας Κατίγκως.

Ακόμα και αν δεν δίνει σημαντική θέση στις σχέσεις μεταξύ αφεντικών και υπηρετών στην προνομιούχα τάξη την οποία αναπαριστά στο Φθινόπωρο εφόσον η απεικόνιση των κοινωνικών ηθών δεν αποτελεί το κύριο του θέμα, δεν χάνει ο Χατζόπουλος την ευκαιρία να τονίσει κατά πόσο ρυθμίζονται, ίσως περισσότερο απ'ό, τι σε άλλες περιπτώσεις, από μια καθημερινή, σαν φυσική περιφρόνηση. Στον κλειστό κύκλο της οικογένειας, στην ήσυχη ατμόσφαιρα της αστικής κατοικίας, αρμόζει αυτό το ήσυχο, σχεδόν αμίλητο και συνεσταλμένο πρόσωπο, που δεν βλέπουμε να έχει επαφή με το εξωτερικό. Απ' όλα τα υπηρετικά πρόσωπα των τριών πεζογραφήματων, αυτά που συναντάμε στο Φθινόπωρο είναι τα πιο ανώνυμα (αφού και ο παπαγάλος μπερδεύει τα ονόματα!) και τα πιο ασήμαντα.

Το διήγημα Τάσω διαδραματίζεται, όπως ήδη το σημειώσαμε, σ'έναν άλλο κόσμο, πράγμα που εισάγει μια διαφορετική σχέση μεταξύ αφεντικών και υπηρετών. Εδώ, δεν ανοίγει η υπηρέτρια την πόρτα του σπιτιού στους επισκέπτες, ούτε ξεσκονίζει τα πολύτιμα μπιμπελό. Ακόμα και αν κατοικούνε σε δικό τους σπίτι, φαίνονται οι υπηρέτες να δένονται πολύ πιο στενά με την οικογενειακή ζωή.

Στην Τάσω, στήνει ο Χατζόπουλος δύο (θα μιλήσουμε για την ίδια τη πρωταγωνίστρια στο μέρος που θα αφιερώσουμε στις γυναικείες μορφές, εφόσον αυτό μας φαίνεται το κυριό στοιχείο στη εξέλιξη της μοίρας της) πολύ σημαντικά πρόσωπα υπηρετών.

Πρώτα, όταν αναφέρεται στα παιδικά του χρόνια, ο γιατρός θυμάται τη Γαλάναινα, τη μητέρα της Τάσως. Αυτή έχει όλα τα χαρακτηριστικά της καλής υπηρέτριας. Παρουσιάζεται σαν μέλος της οικογένειας. Κατονομάζεται μ' ένα παρατσούκλι του

οποίου η ετυμολογία παραμένει μυστηριώδης : ίσως αποτελεί μια διπλή αναφορά στο γάλα που έδινε η γυναίκα στα παιδιά και το νάνι, πριν το οποίο τους έλεγε παραμύθια, όπως το υπενθυμίζει ο αφηγητής. Κατοικεί αντικρύ (με άλλα λόγια, κρατιέται μια συγκεκριμένη απόσταση) από το πατρικό σπίτι του γιατρού, σ'ένα χαμόσπιτο (ενώ τα σπίτια των αστών διαθέτουν μπαλκόνια, πράγμα που υποθέτει τουλάχιστον έναν όροφο), όπως αρμόζει, μπροστά στο οποίο βρίσκεται "μια αυλή πάντα βρόμικη και λασπωμένη από τις σαπουνάδες"¹, μας λέει ο Χατζόπουλος σε μια περιγραφή γεμάτη ρεαλισμό. "Δεξί χέρι"² της μητέρας, τη βοηθάει κάθε τόσο που εκείνη τη "φωνάζει". Μέσα σ'αυτό το ρήμα αποσαφηνίζεται και η κανονική σχέση της αφέντισσας με το προσωπικό της αλλά και ο τρόπος γεφύρωσης της ενδεχόμενης απόστασης, μέσα στην οποία, πραγματικά και συμβολικά, όλα παίζονται. "Είχε γίνει πια δική μας"³, λέει ο αφηγητής, γλιτώνει τα παιδιά από το λουρί του πατέρα, και την έχουνε "όλοι σε καλό μάτι"⁴. Ωστόσο, ένα περιστατικό αρκεί να μας υπενθυμίσει τη διάσταση μεταξύ αφεντικών και υπηρετών. Μια μέρα που η Γαλάναινα πλένει τη σκάλα, αφηγείται ο γιατρός, που ο ίδιος το άκουσε από τον αδελφό του, ο πατέρας του "(άπλωσε) το χέρι του στην τραχηλιά της"⁵, πέφτοντας στη διαδεδομένη αδυναμία του αφεντικού προς την υπηρέτριά του. Αυτό αρκεί για να ανοιχθεί μια συζήτηση μεταξύ των παιδιών : είναι, ή δεν είναι, "ξένη", δηλαδή ανήκει, ή δεν ανήκει στον οικογενειακό κύκλο, η Γαλάναινα ; Επισημαίνεται έτσι η μόνιμως αμφίβολη κατάσταση των υπηρετών, όποια θέση και να έχουν καταφέρει να αποκτήσουν στην οικογένεια.

---

¹ Τάσω, σελ. 22.

² Τάσω, σελ. 22.

³ Τάσω, σελ. 23.

⁴ Τάσω, σελ. 23.

⁵ Τάσω, σελ. 25.

Όσο ενδιαφέρον και να παρουσιάζει η Γαλάναινα, ακόμα πιο πλούσιο είναι το υπηρετικό πρόσωπο του Νικολούλα (ή Νικολούλη), ο υπηρέτης ο οποίος κι αυτός κατονομάζεται με κάποιο υποκοριστικό του "Νικολάου". "Μόνο ο υπηρέτης του πατέρα μου είχε αλλάξει"¹ : έτσι σημειώνει ο γιατρός, χωρίς να του δίνει ιδιαίτερη σημασία, την παρουσία του καινούργιου υπηρέτη στο σπίτι, τον οποίο προσέλαβε ο πατέρας ενώ ο γιός έλειπε στην πόλη για τις σπουδές του. Το πορτραίτο που στήνει ο Χατζόπουλος του υπηρέτη δεν μας εκπλήσσει : παρουσιάζεται ως πρόσωπο χωρίς μεγάλες φιλοδοξίες, ερχόμενος από μακριά, και κατά συνέπεια σχετικά απομονωμένος (και θα παραμείνει, στα μάτια των χωριατών, ξένος έως το τέλος, δηλαδή έως το θάνατό του), που εύκολα μπορεί κανείς να κοροϊδέψει. Έτσι, ο πόθος του για την Τάσω προκαλεί σε μια πρώτη φάση αποκλειστικά τους χλευασμούς των εργοδοτών του : "Και γελάσαμε όλοι. Ο Νικολούλας ερωτημένος με την Τάσω !"²

Φαίνεται να είναι, ακόμα και αν οι κότες εξαφανίζονται στο δρόμο του, ο σχεδόν ιδανικός υπηρέτης. Ο γιατρός, αφού ξεκίνησε το δεσμό του με την Τάσω, με την οποία είχε παντρευτεί στο μεταξύ ο Νικολούλης, υιοθετεί μια "συμφέρουσα" συμπεριφορά προς τον υπάλληλό του. Ελπίζει έτσι να μείνει ευχαριστημένος ο υπηρέτης και να μην ψάξει τίποτε άλλο. Φαίνεται εξάλλου να πετυχαίνει το σκοπό του : "Ο Νικολούλας δεν ήταν πια υπηρέτης, μα ο επιστάτης σε όλα μου τα χτήματα", εξηγεί ο γιατρός, που συνεχίζει : "(...) όλοι μας ήμαστε ευχαριστημένοι και πιο πολύ ο Νικολούλας με τη νέα θέση του"³. Αλλά, κατά κάποιο τρόπο, ο Νικολούλας χρωστάει την ευνοϊκή διάθεση του αφέντη του στην προσπάθεια που κάνει αυτός να τον κρατήσει στο χέρι του, να καθησυχάσει τις ενδεχόμενες υποψίες

---

¹ Τάσω, σελ. 34.

² Τάσω, σελ. 38.

³ Τάσω, σελ. 56.

του υπηρετή και να καταπνίγει τις δικές του τύψεις. Η συμπεριφορά του αφέντη προς τον υπηρέτη/επιστάτη χαρακτηρίζεται από έναν ιδιοτελή πατερναλισμό.

Έτσι ακόμα και αν έχει ο Νικολούλας μια διαφοροποιημένη θέση στο μικρό κόσμο των υπηρετών, παραμένει σε τελική ανάλυση στο χέρι του αφεντή του, ακόμα και στις δυσκολότερες στιγμές. Η μεγάλη του έννοια, ενώ ήδη τον κατατρώνει η αρρώστια του, είναι ότι, κατά κάποιο τρόπο, σφάλλει και κινδυνεύει να χάσει την εκτίμηση του αφεντικού και, κατ' επέκταση, τη θέση του : "Τι να με κάνεις καθώς κατάντησα ; Σου είμαι **αχρείαστος**."¹ Οι λέξεις ("κατάντησα", "αχρείαστος") καταδεικνύουν κατά πόσο το ιδανικό του Νικολούλα παρέμεινε μέχρι το τέλος το να είναι ένας "καλός υπηρέτης". Θα επανέλθουμε σ' αυτό στο τρίτο μέρος της εργασίας.

Κοινό στοιχείο έχουν τα διηγήματα Τάσω και Ο Πύργος του ακροπόταμου, με την παρουσία ενός άλλου είδους υπηρετών : οι ψυχοπαίδες. Δεν είναι τυχαίο που δεν τις συναντάμε στον "καλό κόσμο" του Φθινόπωρου. Βρίσκουμε θέση μόνο σε οικογένειες που έχουν ανάγκη ένα προσωπικό πολύ ταπεινής καταγωγής (που δεν θα δεχόντουσαν οι "καθώς πρέπει" οικογένειες), για τις δύσκολες εργασίες των σπιτιών που δεν διαθέτουν τις ανέσεις των αστικών κατοικιών. Διαμένουν μαζί με τα αφεντικά τους. Αυτή που συναντάμε στην Τάσω παίζει το συνηθισμένο ρόλο μιας οικιακής υπηρέτριας, που την ζωγραφίζει ο συγγραφέας όχι χωρίς μια συγκεκριμένη τρυφερή ειρωνεία². Όμως, την ξεχωρίζει η τόλμη της όταν, σε μια από τις πολύ σπανιές της εμφανίσεις στο διήγημα, αντιτάσσεται στο γιατρό³, παίρνοντας το μέρος της Τάσως κατά του γιατρού και μιλώντας στη θέση της. Το θάρρος της μπορεί να προέρχεται από το χαρακτήρα της, αποδεικνύει πάντως μια οικειότητα με τα αφεντικά, την οποία μάλλον ευνοεί η συγκατοίκηση.

---

¹ Τάσω, σελ. 80.

² Τάσω, σελ. 22.

³ Τάσω, σελ. 23.

Την ίδια οικειότητα θα αναπτύξει η ψυχοπαίδα που παρουσιάζεται στον Πύργο του ακροπόταμου. Μάλλον, μπορούμε για αυτήν να δεχτούμε τις δύο έννοιες της λέξης : απ' ό, τι υπονοείται, είναι και νεαρή υπηρέτρια, αλλά και, ανεπισήμως, θετή κόρη (ως εξώγαμο παιδί) του πατέρα. Ετούτης, αντίθετα από εκείνη που παρουσιάζεται στην Τάσω, γνωρίζουμε το όνομα, δηλαδή (πάλι, όπως και για τον Νικολούλα) το υποκοριστικό (Παναγιούλα). Το να έχει όνομα της παρέχει μια προσωπικότητα, ένα διακριτικό σήμα του οποίου θα υπογραμμίσουμε τη σημασία αργότερα. Χωρίς έκπληξη, δουλεύει πολύ και οι συνθήκες της ζωής της είναι σκληρές. Το να τονιστεί, κάποια στιγμή το γεγονός ότι είναι "χτενισμένη σήμερα και με πλυμένα πόδια"¹ μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η φροντίδα του εαυτού της δεν είναι και τόσο συνηθισμένο πράγμα... Τη βλέπουμε να κοιμάται "σε μιάν άκρη"², συμβολικό χώρο, στην ίδια κάμαρα με μία από τις αδελφές (την Κούλα). Σε κάποια άλλη στιγμή, στέκεται "στην πόρτα **αμίλητη**"³, ή ακόμα "**ορθή** στην πόρτα", "**ορθή** με το νερό"⁴. Ορθή, δηλαδή πάντα έτοιμη να εξυπηρετήσει και να εκτελέσει τις διαταγές, ακόμα και τις πιο απρόοπτες ή απρεπείς, όπως αυτή που της δίνει μια μέρα ο Γεσίλας να του χύσει νερό στο κεφάλι. Τότε, η Παναγιούλα "τον (κοιτάζει) λίγο δισταχτικά, μα ύστερα (υπακούει)"⁵. Ο δισταγμός και η υπακοή περιορίζουν και καθορίζουν τη ζωή της. Ο πρώτος όμως καταδεικνύει μια εσωτερική αντίδραση που της παρέχει μια άλλη διάσταση. Διαστάση επίσης της παραδίδει η σιωπή της απέναντι στις φωνές που

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 152.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 145.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 152.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 159.

⁵ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 159.

της βάζουνε τακτικά : "Η ορφανή της πλύστρας (...) δε μιλούσε στις βρισιές, δε μουρμούριζε στους χτύπους. Συνήθισε από μικρή"¹.

Όλη η αμφισημία που χαρακτηρίζει την κατάσταση των ψυχοπαιδών διαφαίνεται όταν, ενώ παρουσιάζεται ως πληρώς συμμετέχοντας στην οικογενειακή καθημερινότητα, γίνεται και το κλωτσοσκούφι των αδελφών. Αμφισβητεί ξαφνικά τη θέση της Παναγιούλας στο τραπέζι η μία από τις αδελφές, η Μαριώ, που δίνει σ'αυτήν την πολεμική μια διέξοδο στις πολύ βαθιές στερήσεις της. Η ρήξη διαπράττεται. Ξεσπάει τότε η εύθραυστη ισορροπία που κυριαρχούσε στις καθημερινές σχέσεις : " (...) η Μαριώ έμεινε αμετάπειστη κ' η Φρόσω έδωσε τόπο της οργής. Κ' έτσι σε λίγο μόνο τα τέσσερα αφιλονίκητα παιδιά του Θώμου Κρασιά καθήσανε στο πρώτο ευτυχισμένο γιόμα, που έβλεπε η σκεπή της κουλιάς από τον παλιόν καλό καιρό της"². Η ψυχοπαίδα που στην άφιξή της στο σπίτι είχε επωφεληθεί της καλοσύνης όλων (ο πατέρας είχε βρεθεί καταδικασμένος από την Θεία και τις φίλες της, αλλά όχι αυτή...) παραμερίζεται στις σπάνιες ευτυχισμένες στιγμές. Και σαν και να μην έφτανε αυτό, τώρα που τρέφουνε ελπίδες για το μέλλον του αδελφού τους, αρχίζουν οι θυγατέρες του Κρασιά να τη θεωρούν ως ένα ντροπιαστικό στοιχείο που πρέπει να κρυφτεί στα μάτια των άλλων, ακόμα και αν όλοι γνωρίζουνε την ύπαρξή της. Από τη στιγμή που πρόκειται να βρεθεί μια άξια νύφη για τον αδελφό, πρέπει να εξαφανιστεί αυτή η υπηρέτρια που κατά κάποιο τρόπο εξευτελίζει την εικόνα άνεσης και ευπρέπειας που σκοπεύουν να δώσουν οι αδελφές : "Ο πύργος όπου και νάναι περιμένει τη νύφη κ' η ορφανή της πλύστρας του Θώμου Κρασιά δεν είναι από τα συστατικά που χρειάζεται να δείχνη στον κόσμο η γενιά του τις στιγμές αυτές"³. Η κοπέλα χάνει τότε κάθε θέση : δεν είναι

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 196.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 153.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 174.

πια η ψυχοπαίδα, ακόμα λιγότερο η Παναγιούλα, αλλά ορίζεται αποκλειστικά από τη σκοτεινή και ταπεινωτική της καταγωγή.

Ο κόσμος των υπηρετών όπως περιγράφεται από τον Χατζόπουλο στα τρία κείμενα παρουσιάζεται από τη μια πλευρά διαφοροποιημένος, αποτελούμενος από διαφορετικές καταστάσεις. Ανάμεσα στην υπηρέτρια της κυρίας Αγλαΐας και την ψυχοπαίδα της οικογένειας Κρανιά, εκτείνεται ασφαλώς ένα χάσμα. Τούτο το χάσμα έγκειται ασφαλώς στις διαφοροποιημένες συνθήκες ζωής των αφεντικών τους, οι οποίες φαίνονται να είναι πιο ευνοϊκές για την πρώτη. Η θέση τους διαφοροποιείται επίσης : οι μεν παίζουνε πραγματικό ρόλο στην οικονομική ζωή της οικογένειας (ο Νικολούλης, παραδείγματος χάρη), άλλοι υπηρετούν σιωπηλά σε μια σχέση που χαρακτηρίζεται από την απόσταση (η υπηρέτρια της μητέρας της Μαρίκας), και άλλοι ακόμα λαμβάνουν μέρος στην οικογενειακή καθημερινότητα και συνδέονται στενά με τα αφεντικά τους (η Γαλάναινα ή η Παναγιούλα). Όμως, η συμπεριφορά των αφεντικών αποτελεί σημαντικό κοινό στοιχείο για όλα τα υπηρετικά πρόσωπα. Η καταφρόνηση της κυρίας Αγλαΐας ή της Μαρίκας είναι ίδια μ'αυτή της Μαριώ, και η ταπείνωση και η αστάθεια αποτελούν την κοινή τύχη.

B. Η οικογένεια, πυρήνας της παράδοσης και φύλακας των ηθών

Άλλο σημαντικό στοιχείο της κοινωνικής τάξης αποτελεί το οικογενειακό κύτταρο, το οποίο και ενισχύει και ενισχύεται από την ταξική ιεράρχηση.

B.1 Το σόι, μια έννοια ανάμεσα στην οικογενειακή και την κοινωνική δομή

Την πιο σαφή απεικόνιση της αμοιβαίας επιδράσης των δύο εννοιών συναντάμε στον Πύργο του ακροπόταμου.

Αρκετές είναι οι αναφορές στην οικογενειακή προέλευση για να αντιληφθούμε τη σημασία της στην ταξική ιεράρχηση. Επισημαίνεται συχνά στην παρουσίαση των νεαρών για τους οποίους ενδιαφέρονται οι αδελφές της Φρόσως : ο Σακαρέλος, παραδείγματος χάρη, ο μνηστήρας της Κούλας, "είταν από μια από τις πρώτες φαμέλιες (του Βάλτου) "¹. Αλλού, επίσης τονίζεται το ότι ο άλλος μνηστήρας, ο Σκαλτσογιώργος, είναι "αρχοντόπουλος" του οποίου ο πατέρας ήτανε "κομματάρχης και πάρεδρος του χωριού"². Παρομοίως, ο επιλοχίας Καραφωτιάς, όταν δείχνει ενδιαφέρον για τη Μαριώ, κάνει καλή εντύπωση εφόσον είναι, όπως το τονίζει ο Γεσίλας, "παιδί από σόι και από τα χώματά τους"³. Τούτες είναι οι συστάσεις που μετράνε για τα κορίτσια και την κοινή γνώμη της μικρής πολιτείας.

Αλλά πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι αν οι τρεις πρωταγωνίστριες δίνουνε τόση σημασία στην οικογενειακή προέλευση, είναι λόγω της αντίληψης που έχουνε οι ίδιες της δικής τους οικογενειακής "λαμπρότητας", η οποία είναι το τελευταίο στοιχείο από το οποίο μπορούν ακόμα να κρατιούνται : "έρχονται από σόι" και αυτό ρυθμίζει τις κοινωνικές τους σχέσεις.

Δυσκολεύεται κανείς να αντιλαμβάνεται ακριβώς σε τι έγκειται το "σόι". Το λεξικό το ορίζει σχετικά απλά : "η οικογένεια στην οποία ανάγεται η καταγωγή, το γένος της"⁴. Αν διαβάσουμε όμως όσα αναφέρονται για το σόι του Κρανιά, συνειδητοποιούμε μια πιο περίπλοκη έννοια, η οποία αποτελείται από τον συνδυασμό διαφόρων δεδομένων. "Το κόμμα και το σόι του Κρανιά είταν από τα παλιότερα στην επαρχία με τατέλειωτα βουνά και τους εννιά δήμους, ξακουστούς για ταρχαιότερα ονόματά τους, τα κόκκινα

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 72.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 111.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 68.

⁴ Γ. Μπαμπινιώτη, Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Κέντρο λεξικολογίας, 2008.

ξυνόμηλα και τις μακριές καμπυλωτές μύτες των κατοίκων τους"¹. Παρουσιάζεται έτσι ένα κράμα από ανθρωπολογικά (με μια σχεδόν φυλετική αντίληψη), οικονομικά και γεωγραφικά στοιχεία, κράμα το οποίο γεννάει μια πολύ ιδιαίτερη και δυνατή σταθερά της κοινωνικής δομής. Αν το κοιτάξουμε από κοντά, προσπερνάει όλους τους συνηθισμένους διαχωρισμούς. Το γεωγραφικό, πρώτα : συνδέεται το σόϊ με το όνομα και το ακολουθεί : "Το σόϊ του Κρανιά δεν είτανε ντόπιο βέβαια στην πόλη κοντά στο ποταμό, μα πάλι ούτε κι ολότελα άγνωστο"², αξιοσημείωτο στοιχείο σε μια κοινωνία όπου η γεωγραφία θέτει και σκληρά όρια, όπως θα το δούμε αργότερα. Το σόϊ ισχύει σαν μια ταυτότητα που δεν χρειάζεται να δειχθεί, που φαίνεται και ακούγεται ακόμα και από μακριά, που προστατεύει τα μέλη του. Διαπερνάει επίσης και τους κοινωνικούς ορισμούς : "Η αργατιά, που ξεχείμαζε στον κάμπο και δεν έπαψε ποτέ να προσκυνά την αυλόπορτα του πύργου, είτανε το μεγαλύτερο σημάδι του, που κι αρχοντιά και πλέμπα εδώ στην πόλη δεν μπορούσανε να μη το σεβαστούν."³

Ξεπερνάει επίσης τις γενιές και μεταβιβάζεται από πατέρα σε παιδιά που το "κληρονομούν"⁴. Η σημασία της μετάδοσης αποδεικνύεται από την αναμονή της Φρώσος, που τελικά θα περιμένει να γεννηθεί "ο κληρονόμος", δηλαδή ο γιός του αδελφού της, για να "πάρει την σκυτάλη", να εξασφαλιστεί - έτσι τουλάχιστον υπολογίζει η ετοιμοθάνατη - η διαιώνιση του σογιού⁵ προτού πεθάνει η ίδια. Και, όπως κάθε κληρονομιά, επιβάλλει, για να διατηρηθεί ακεραίως, στους κληρονόμους να συμπεριφέρονται υπευθύνως. Το σόϊ επικαλείται την "συν-ευθύνη" των μελών του.

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 10.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 18.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 18.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 58.

⁵ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 198.

Τα παραπατήματα του καθενός αφορούν και θίγουν τον καθένα. Αυτό κάνει τη θεία να νιωθεί η ίδια ένοχη, αφού άφησε την ανιψιά της, τη Φρόσω, να προκαλέσει το σκάνδαλο που στιγματίζει το σόι. Αυτό υπενθυμίζει επίσης η γυναικαδέλφη του στον Κρασιά, όταν αποδεικνύεται ότι η Παναγιούλα είναι και εξώγαμο παιδί του : "Βαλθ'κισ ναπουριζιλέψης του σόϊ σ'."¹ Το ίδιο θα κάνει ακόμα και ο μικρός Γεσίλας, "που άρχισε να αιστάνεται κι αυτός την προσβολή και να της τη φωνάζει"², αφού ξέσπασε η δυσμενής υπόθεση της Φρόσως με το "πλουσιόπαιδο".

Τελευταίο χαρακτηριστικό, το σόι έχει, στην σκέψη του Κρασιά και των παιδιών του, και κάτι το θεικό. Πότε είναι εξασφαλισμένο από την θεική ευμένεια : "Έχει ο Θεός. Είναι μεγάλος. **Δε θαφήση να πάη χαμένο το γένος του Κρασιά.**"³, καθησυχάζει τον εαυτό του ο Θ. Κρασιάς τη στιγμή που πρόκειται να αλλάξει η τυχή της οικογένειας λόγω του σκανδάλου της εξώγαμης του κόρης. Πότε επίσης επικαλείται το ίδιο σαν θεική ουσία όπως το κάνει η Φρόσω όταν παρατηρεί το ενδιαφέρον των αξιωματικών για τη μικρή της αδελφή, την Κούλα : "Το σόϊ του Κρασιά δεν χάθηκε (...)."⁴

Αν κοιτάξουμε τώρα από κοντά πώς δρά στην ζωή του καθενός το να ανήκει σ'ένα σόϊ, παρατηρούμε ότι σημαίνει και προνόμια και υποχρεώσεις.

Ας ασχοληθούμε πρώτα με τα προνόμια. Το σόι είναι αυτό που, και μετά την πολιτική κατάπτωση του πατέρα Κρασιά, και ενώ η οικονομική παρακμή ήδη άρχισε να θίγει σκληρά τη οικογένειά του, συνεχίζει να του εξασφαλίζει μια εξέχουσα θέση στο

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 40.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 22.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 43.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 50.

χωριό : "(...) είναι τιμή για τον καθένα να τρώη μαζί με τον Κρανιά."¹, αναφέρεται παραδείγματος χάρη. Το σόι είναι ακόμα που εξασφαλίζει και στα παιδιά του, και αφού ο ίδιος πέθανε, το σεβασμό των συμπολιτών τους. Παίζει ρόλο μέχρι και στον "διαγωνισμό" που γεννιέται μεταξύ των κοριτσιών του χωριού μπροστά στο βελούχι όπου συχνάζουν οι στρατιώτες της τοπικής φρουράς : "Γύρω από τον επιλοχία Συμεών Καραφωτιά στήθηκε ο μεγαλύτερος αγώνας ανάμεσα στις πιο όμορφες, που μαζευόντανε στον πύργο. Μα έπρεπε να κάμουν όλες τόπο στις επαρχοπούλες και το μάλλωμα περιορίστηκε στις δυό αδελφές."² Τέλος, το σόι είναι που "στεφανώνει " το γιο του Κρανιά, όταν επιστρέφει στο χωριό του και κάνει αγκαζέ με την αδελφή του μια βόλτα (αν και ασφαλώς παίζει ρόλο και η αίγλη της αξιωματικής του υπόστασης...): "Η πλατεία όλο και γεμίζει γύρω της, όλος ο κόσμος βγήκε κεί μονάχα για να δή το γιό του παλιού επάρχου του."³ Τέλος, το σόι παραχωρεί και το δικαίωμα επέμβασης σε τομείς που κανονικά είναι της δημόσιας αρμοδιότητας. Επιτρέπει έτσι στην Φρόσω να πετύχει το σκοπό της, ενώ ήδη έχει πέσει η κατάσταση της οικογένειας, όταν εξασφαλίζει εύκολα και σύντομα την απομάκρυνση του Σακαρελου (του στρατιώτη μνηστήρα της Κούλας) για να δοθεί τέλος στη σχέση του με την Κούλα, αφού προκάλεσε σκάνδαλο στη κούλια.⁴

Όσον αφορά τις υποχρεώσεις, παρευρισκόμαστε στη "δεξίωση" που αναγκάζονται οι αδελφές, ενώ η οικογένεια βρίσκεται σε μια δυσμενή οικονομική κατάσταση, να διοργανώνουνε για τη γιορτή του Γεσίλα : "Ευκολώτερο είτανε να χαλάση ο κόσμος παρά να μην ανοίξη ο πύργος την αυλήπορτα του την ημέρα αυτή (...)."⁵

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 47.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 66.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ.173.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 134.

⁵ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 59.

Παρουσιάζεται εδώ το σόι ως ένας στύλος της κοινωνίας, ένα σήμα αναφοράς. Ολόκληρη η κοινωνία θα "κάνει παρέλαση" στα σαλόνια του πύργου. Η γιορτή είναι η ευκαιρία να φανεί ότι συνεχίζει το σόι να έχει το γενναιόδωρό του ρόλο : "Όποιος δεν φιλευόταν κι από τα δυό γλυκά και δεν έπαιρνε ακόμα μαζί του το παντεσπάνι τυλιγμένο στο χαρτί, καταφρονούσε την κούλια."¹. Το σόι, ακόμα και στην παρακμή, έχει απομείνει θεμελιώδες στοιχείο της κοινωνίας.

Αν σημειώσαμε ολ' αυτές τις περιπτώσεις, είναι επειδή καταδεικνύουν κατά πόσο το σόι αποτελεί ισχυρό συντηρητικό στοιχείο. Από τη φύση του, πρώτα, αφού διαιωνίζει τα προνόμια συγκεκριμένων μελών ή κυττάρων της κοινωνίας, χωρίς να απαιτεί καμία πρωτοβουλία εκ μέρους τους. Απλώς μεταδίδεται. Δεύτερον, από την επίδρασή του στην κοινωνική ζωή : διαιωνίζει επίσης συνήθειες και νοοτροπίες, που καθιερώνουν μια τάξη των πραγμάτων, κατά της οποίας δεν μπορούν ούτε επιθυμούν οι άλλοι πολίτες να επαναστατήσουν. Εφόσον, όπως το υπογραμμίσαμε στην αρχή του κεφαλαίου, διαπερνάει τα διαφορετικά στοιχεία της κοινωνικής δομής, τα αγγίζει όλα, με αποτέλεσμα να τα κυριεύει όλα κάτω από μια επιφάνεια εύνοιας και ευπρέπειας που εξασφαλίζουν στην οικογένεια το σεβασμό των άλλων.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αναφέρεται πολύ σπάνια η έννοια του σογιού στα δύο άλλα κείμενα. Έτσι, στην Τάσω, συναντάμε μόνο δύο αναφορές στο σόι, και ούτε καν γνωρίζουμε το επώνυμο-βάση της έννοιας του σογιού- του γιατρού. Η επιτυχία, και ως γιατρού και ως αγροτικού ιδιοκτήτη αρκούν να προσφέρουν στον πρωταγωνιστή το σεβασμό των συμπολιτών του. Το ίδιο ισχύει, ακόμα πιο καθαρά, στο Φθινόπωρο. Το χρήμα έχει πια πάρει οριστικά τη θέση των παλαιών αξιών. Η έννοια του σογιού, όσο δυνατή και αν είναι ακόμα στο χωριό του Κρανιά, ανήκει στο παρελθόν και θα εκθρονιστεί από καινούργιους κώδικες (εξίσου σκληρούς). Έχει

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 60.

αξία μόνο για όσους δεν έχουν καταλάβει ότι οι καιροί εισάγουν καινούργιες νοοτροπίες.

B.2 Πατέρες και μητέρες

Στον Πύργο του ακροπόταμου, το σόι είναι η κληρονομιά που έχει να μεταβιβάσει ο Θώμος Κρανιάς στα παιδιά του. Στην Τάσω, ο πατέρας παραχωρεί ένα καρποφόρο κτήμα μεγάλης έκτασης στο γιατρό. Στο Φθινόπωρο, θα μεταβιβάσει ο κύριος Γιάγκος το δικηγορικό του γραφείο στον Στέφανο. Οι πατέρες έχουν το χρέος, κάτι να αφήσουνε στους γιούς τους για να εξασφαλίσουν το μέλλον τους, στοιχείο που τους προσδίδει, εκ πρώτης όψεως, κύριο ρόλο στην οικογενειακή ζωή, αν και παρουσιάζονται στερημένοι ουσιαστικής προσωπικότητας και οράματος. Ο Κρανιάς αρνείται να συνειδητοποιήσει την πραγματικότητα, ο πατέρας του Στέφανου, ο Γιάγκος, παρουσιάζεται ως ένας κουρασμένος άνθρωπος¹ που απαντάει με μονοσύλλαβα² και τον οποίο απασχολεί πολύ το να κερδίσει στη λέσχη. Όσο για τον πατέρα του γιατρού, περνάει σχεδόν άφαντος στο διήγημα. Η παρουσία του περιορίζεται σε ελάχιστες πρωτοβουλίες (το να βάλει το χέρι του στη τραχηλιά της Γαλάναινας και να δωρίσει μια ραπτομηχανή στην Τάσω). Του έλειψε και το θάρρος να ολοκληρώσει το έργο του, αφού δε αγόρασε έγκαιρα το κτήμα που θα ένωνε όσα κατείχε ήδη. Ο ρόλος των πατέρων περιορίζεται στη μετάδοση και στη διαιώνιση των καταστάσεων. Αποτελούν συνεπώς ισχυρό στοιχείο συντηρητισμού.

Αν οι πατέρες νοιάζονται για κάποιο σχετικά πιο μακρινό μέλλον, οι μητέρες από την πλευρά τους, έχουνε την ίδια έγνοια, τη διατήρηση της τάξης των πραγμάτων στην καθημερινότητα, που αποτελεί το δικό τους επίπεδο δράσης.

---

¹ Φθινόπωρο, σελ. 31.

² Φθινόπωρο, σελ. 107.

Πρέπει πρώτα να υπογραμμίσουμε ότι οι δυο μητέρες που συναντάμε στο Φθινόπωρο, η κυρία Αγλαΐα και η κυρία Κατίγκω, εφόσον παίρνουνε θέση σε ένα κείμενο στο οποίο οι επαφές με τα άλλα κοινωνικά στρώματα κατέχουν μικρότερη σημασία από, τι στα δυο άλλα πεζογραφήματα, παίζουνε, φαινομενικά, μικρότερο ρόλο. Αλλά, τον παίζουνε από την πρώτη σελίδα ως την τελευταία, αφού το διήγημα αρχίζει με την επίσκεψη της Κατίγκως στο σπίτι της Αγλαΐας και κλείνει με το τραγούδι της). Πανταχού παρούσες, η φωνή τους ακούγεται σε κάθε κρίσιμη στιγμή της διήγησης. Όμως, σ'ένα περιβάλλον που απομακρύνεται από τις παραδοσιακές συμπεριφορές, η επιρροή τους είναι σχετικά περιορισμένη, αφού ακόμα και η παρατήρηση της Κατίγκω όσον αφορά την προίκα της Μαρίκας που, στα μάτια της, δεν είναι αρκετή¹ αποτυχαίνει και δεν απομακρύνει τον Στέφανο από την νεαρή γυναίκα.

Στα άλλα δυο κείμενα, συναντάμε πολύ πιο δυνατά μητρικά πρόσωπα. Πρώτα από όλα, πρέπει να υπογραμμισούμε ότι στον Πύργο του ακροπόταμου, το μοναδικό μητρικό πρόσωπο που είχε συνειδητοποιήσει την ανάγκη να προσαρμοστούν οι νοοτροπίες στις καταστάσεις, είναι η Θώμαινα, η σύζυγος του Κρανιά. Αυτή είχε προαισθανθεί ότι η κατάπτωση της οικογένειας και συγκεκριμένες κοινωνικές αλλαγές, εισαγομένες από την καινούργια και αυξάνουσα σημασία του χρήματος, επέβαλαν να γίνουν αποδεκτές και κάποιες ηθικές μεταβολές, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Φρόσως, και ότι έπρεπε να αφηθεί η θυγατέρα της ελεύθερη στην επιλογή της αφού το "πλουσιόπαιδο" αντιπροσώπευε μάλλον τη μοναδική ελπίδα για τη Φρόσω να παντρευτεί. Αλλά, ο Χατζόπουλος την κάνει να πεθάνει νωρίς, σαν να μην είχε θέση για προοδευτικούς ανθρώπους στον κόσμο στον οποίο κινούνται τα πρόσωπά του.

Την μακαρίτισσα Θώμαινα αντικαθιστά τότε η αδελφή της. Ο Κρανιάς σε μια πρώτη φάση πείθεται ότι έκανε τη σωστή επιλογή : " Σε καλά χέρια τάφινε. Η Θεία είτανε

---

¹ Φθινόπωρο, σελ. 60.

γυναίκα όπως την ήθελε. (...) έμεινε **στην παλιά συνήθεια**.¹ Υπογραμμίζοντάς το, δείχνει ο συγγραφέας τη σημασία που είχε τούτο το χαρακτηριστικό για τον πατέρα και μάλλον για την κοινωνία. Θα παίξει πλήρως τον ρόλο της η Θεία στην υπόθεση της Φρόσως, υποχρεώνοντάς την να απαρνηθεί τα σχέδια που έτρεφε η νεαρή κοπέλλα με τον "γιό του μπακάλη", και προκαλώντας τελικά την αποτυχία της ανιψιάς της. Συμπεριφέρεται, υπακουόντας στις συμβουλές των άλλων γυναικών του χωριού, ως τέλεια φύλακας των ηθών. Έκλεισε η πόρτα που προσπαθούσε η Φρόσω να ανοίξει για να ξεφύγει από τη ρημαγμένη κούλια. Δεν πρόκειται να αλλάξουν οι ηθικοί κανόνες, όσο οι μητέρες θα φροντίζουν να τους δειωνίζουν.

Τον ίδιο σκόπο έχει και η μητέρα του γιατρού στην Τάσω. Αλλά, θα αναγκαστεί να δράσει λίγο διαφορετικά, αφού έχει να αντιμετωπίσει έναν γιό, και όχι μια θυγατέρα. Αντιπροσωπεύει σαφώς τούτο το είδος σιωπηλών αλλά δυνατών γυναικών. Το "περιεχομένο" της σιωπής ή της λιτής της ομιλίας, γίνεται εύκολα αντιληπτό και αρκεί για να της προσδώσει ένα βάρος στην καθημερινή ζωή του γιού της. Στήνεται έτσι η εικόνα της οικογενειακής εκδοχής του συντηρητισμού. Παραδείγματος χάρη, αυτή η διακριτική μητέρα θα διαφωνήσει με την διάνοιξη μιας επιπλέον πόρτας που σχεδιάζει ο γιατρός να πραγματοποιήσει "στις κάμαρές μου στο κατώγι (...) κατά το δρόμο, αντικρύ από το χαμόσπιτο της Τάσως"². Ακόμα και αν τονίζει ο γιατρός ότι τότε πια ο θάνατος του πατέρα του τον είχε κάνει νοικοκύρη, μπορούμε να αμφιβάλλουμε για την ανεξαρτησία του όταν τον βλέπουμε να αισθάνεται αναγκασμένος να προσφυγεί σε μια αφορμή για να δικαιολογηθεί : "**Της μητέρας μου της είπα** πώς το κάνω για να 'ρχούνται ίσια κάτω οι άρρωστοι χωριάτες και να μη βρομεύουν την μπροστινή είσοδο"³... επιδέξια δικαιολογία η οποία θα έπρεπε να

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 16.

² Τάσω, σελ. 56.

³ Τάσω, σελ. 56.

πείσει μια νοικοκυρά, αλλά στην προκειμένη περίπτωση δεν ξεγελάει την έξυπνη μητέρα... Για να εκφράσει την αποδοκιμασία της, διαλέγει ένα μη προφορικό τρόπο που "λέει" σίγουρα περισσότερα και με πιο πολύ ισχύ την γνώμη της : "Εκείνη ξίνισε τα μούτρα"¹, διηγείται ο γιατρός. Το μήνυμα στέκεται καθαρό : δεν αρμόζουν οι διανοίξεις, όποιου είδους και να είναι... Το να έχει καταφέρει ο γιός της να αποκτήσει μια ισχυρή θέση στο χωριό και να απολαμβάνει μια, απ' ό,τι φαίνεται τουλάχιστον, καλή φημή ως γιατρός και μια καλή ζωή, με κριτήρια μάλλον διαφορετικά απ' αυτά του παρελθόντος, τη στεναχωρεί. Το αντιλαμβάνεται πληρώς ο γιατρός, που το αναφέρει σαφώς : "Η μάνα μου μονάχα **δεν ήθελε να συνηθίσει** την καινούργια ζωή."² Και εκτίθεται αμέσως το κίνητρο της μητέρας : "Μου έστειλε κι άλλους δικούς μου να με κατηχήσουν, κι η ίδια μου το ξεστόμισε κάποιες φορές : Καιρός να παντρευτώ."³ Συναντάμε τότε ένα θεμελιώδες στοιχείο της κοινωνικής ζωής : τον γάμο ως ανάγκη, ως αξιοπρέπεια, ως φορέα κοινωνικής συνέχειας και τάξης. Πράγματα που αποτελούν το κοινωνικό Πιστεύω της μητέρας, όπως και η αναζήτηση μιας συμφέρουσας προίκας : αν "κατεβάζει τα μούτρα"⁴ όταν μαθαίνει ότι ο γιός της αρνήθηκε μια πρόταση γάμου, του δείχνει κατανόηση όταν της εξηγεί (και πάλι αισθάνεται την ανάγκη να διακαιοποιηθεί...) αυτός τον λόγο : δεν θα ήτανε επαρκής η προίκα της ενδεχόμενης νύμφης.

Κατεβάζει τα μούτρα, ξινίζει τα μούτρα, διαφωνεί σιωπηλά...όμως θα ανταμειφθούν οι προσπάθειες και η επιμονή της την ημέρα που ο γιατρός θα δώσει τον λόγο του σε μια νύφη που αρμόζει και αντιστοιχεί στις φιλοδοξίες που έτρεφε για τον γιό της. Και ακόμα σε τέτοια στιγμή παραμένει αμίλητη, αλλά "τη μάνα μου πίσω στο σπίτι την

---

¹ Τάσω, σελ. 56.

² Τάσω, σελ. 57.

³ Τάσω, σελ. 57.

⁴ Τάσω, σελ. 60.

ένιωθα χαρούμενη, ευχαριστημένη.”¹ Όλα μπήκανε στην Θεσπισμένη τάξη, όλα “πηγαίνουνε ρολόι”, μπορεί να ησυχάσει η μητέρα : η ανταρσία του αγαπημένου της γιού δεν είναι για την επόμενη μέρα...

Σημασία έχει ότι το κύρος της Θείας των παιδιών του Κρανιά και της μητέρας του γιατρού τελικά βρίσκει τα οριά του επειδή έχουν να αντιμετωπίσουν την ανδρική θέληση. Η Θεία δεν το πήρε είδηση και τόλμησε να ξεσηκωθεί εναντίον του πατέρα όταν αυτός εισάγει στη κούλια το εξώγαμο του παιδί, την Παναγιούλα. Το αποτέλεσμα είναι ότι διώχνεται η ίδια. Η μητέρα του γιατρού, έχοντας συνείδηση του κανόνα που απαιτεί την υπακοή των γυναικών στην ανδρική -ακόμα και υιική- επιθυμία, υιοθετεί μια δραστική σιωπή που αποτελεί ίσως την μοναδική δυνατότητα έκφρασης.

Σημασία έχει επίσης ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια αλληλεπίδραση των ρόλων. Οι μητέρες, ακόμα και όταν ξεσηκώνονται εναντίον της θέλησης του άνδρα (του Κρανιά) ή του γιού (του γιατρού) το κάνουνε επειδή αυτοί κατά κάποιο τρόπο βάζουν σε κίνδυνο την καθιερωμένη τάξη των παργμάτων και τους ηθικούς κανόνες, οι οποίοι όμως τις καταδικάζουν στη σιωπή.

Σε τελική ανάλυση, οι οικογενειακές σχέσεις, ιδιαίτερα αυτές που ισχύουν μεταξύ των γονέων και των παιδιών (αλλά και μεταξύ αδελφών) δρούν και αυτές ως τροχοπέδη στην κοινωνική πρόοδο εφόσον έχουν σκοπό τη διαιώνιση των κεκτημένων. Αντικατοπτρίζουν και αντιγράφουν πιστά, στον ιδιωτικό κύκλο, την ακινησία που σημαδεύει την κοινωνική διοργάνωση.

Γ Ψυχές και νοοτροπίες.

---

¹ Τάσω, σελ. 61.

Αφού υπογραμμίσαμε κατά πόσο φαίνονται να καταδικάζονται στην ακινησία οι Θεσμοί και τα θεμέλια της κοινωνίας, μεσά από την ταξική και την οικογενειακή δομή, καιρός είναι να στραφούμε προς τις επιρροές αυτού του τόσο δυνατού διαρθρωτικού διαχωρισμού στις νοοτροπίες και στην προσωπική ζωή του καθενός.

Γ. 1 Τόποι και όρια

Πρώτα, ανακαλύπτουμε έναν κόσμο όπου τα γεωγραφικά όρια είναι και αυτά πολύ στενά. Αρκεί να βρίσκεται κανείς, έστω και λίγο, έξω από το συνηθισμένο, το κανονικό "σκηνικό", για να αισθανθεί "εξόριστος". Απ' αυτή την άποψη, διαφωτιστική είναι η "εξομολόγηση" της Θείας της Φρόσως, τη στιγμή που πρόκειται να υιοθετήσει μια σωστή αντίδραση στη υπόθεση της ανιψιάς της με τον "γιό του μπακάλη", και αισθάνεται ανήμπορη, σ' ένα ανθρώπινο περιβάλλον που της είναι άγνωστο λόγω της απομάκρυνσης από το δικό της : "Να γινότανε η ντροπή στο σύνορό της ο άνομος δε γλύτωνε εύκολα. Μα εδώ στον ξένον τόπο τι μπορεί να κάνει;"¹.

Το γεωγραφικό στοιχείο δεν παίζει όμως ρόλο μόνο για μια γυναίκα σε δύσκολη θέση : και οι στρατιώτες προβληματίζονται, απ' ό, τι φαίνεται, με τον "εξορισμό". Έτσι, αναστατώνεται ο λοχίας Σκαλτσογιώργος : "(...) δεν κίνησε από την άλλη ακρή της Ρούμελης ναρθή εδώ πέρα να περιδιαβάξη στην εξοχή."² Τα όρια του βασιλείου θέτουν τους στρατιώτες σε δυσμενή κατάσταση. Οι μεν (ο Σκαλτσογιώργος) νιώθουνε εξόριστοι στα καινούργια εδάφη, ενώ για τους άλλους φαίνεται τελείως ανόητο το να σταλούν σε κάποια άλλα μέρη, όπως στην Κέρκυρα (η οποία όμως είχε ενταχθεί ήδη από καιρό στο ελληνικό βασίλειο !). Η προοπτική να υπηρετούν εκεί δεν προκαλεί παρά τους σαρκασμούς τους : "Είμαστι μείς γιά μακαρούνια κι

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 21.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 115.

πουλπέτις ;"¹, διαμαρτύρεται ένας από τους συντρόφους του Γεσίλα, σ'ένα ειρωνικό και γεμάτο προκαταλήψεις επιφώνημα.

Αυτή η απόρριψη της μετακίνησης (με εξαίρεση τον Νικολούλη) διακρίνεται εύκολα μέσα στις προσωπικές μοίρες των πρωταγωνιστών. Έτσι, ο γιατρός παραμένει κάμποσα χρόνια στην πρωτεύουσα για τις σπουδές του, και ο Γεσίλας απομακρύνεται από τη γενέτειρά του για να μπει (επιτέλους...) στη στρατιωτική σχολή και όταν αναγκάζεται να φύγει μετά από τη δυσμενή περιπέτεια με την κόρη του τοκιστή Τελατίνη. Με άλλα λόγια, αποδέχονται οι άνθρωποι να μετακινηθούν μόνο σε περίπτωση ανάγκης, και επιστρέφουν το συντομότερο.

Απ' αυτή την άποψη, αποτελεί το Φθινόπωρο μια αξιοσημείωτη περίπτωση : ενώ εκτυλίσσεται η πλοκή σε μια εκδυτικισμένη κοινωνία, που παρουσιάζεται πιο ανοιχτή και πιο ελεύθερη από εκείνη της Τάσως και του Πύργου του ακροπόταμου, το Φθινόπωρο είναι το μοναδικό από τα τρία κείμενα όπου δεν βλέπουμε κανέναν να ξεφεύγει από τον τόπο όπου τον πρωτογνωρίζουμε. Ο Στέφανος, βαδίζοντας ακριβώς στα ίχνη του πατέρα του (σ' αυτό διαφοποιείται από τον γιατρό και τον Γεσίλα), δεν χρειάζεται να μπάει αλλού να δοκιμάσει την τύχη του, σαν τον Γεσίλα, ή να πάει διακοπές, σαν τον γιατρό, αν και βέβαια αναγκάστηκε να πάει στην πρωτεύουσα για να σπουδάσει τα νομικά, πριν τον "γνωρίσουμε". Η μικρή πόλη παρουσιάζεται ως ικανοποιώντας όλες τις επιθυμίες και τις ανάγκες των κατοίκων της στην οικονομία της πλόκης, εφόσον έχουνε αυτοί στη διάθεσή τους αρκετές ανέσεις. Το προγραμματισμένο ταξίδι της Φιφίκας με τον νομάρχη αποτελεί εξάλλου ένα μεγάλο θέμα συζήτησης (όχι τόσο για τον προορισμό όσο για το στοίχημα του "ποιος θα την συνοδέψει;").

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 159.

Έτσι, ο τόπος όπου ζούνε όλοι τους και όπου εκτυλίσσονται οι υποθέσεις παραμένει ο ίδιος, και είναι, πιο συγκεκριμένα, το οικογενειακό σπίτι.

Στα τρία κείμενα, το πλαίσιο της τελευταίας σκηνής είναι το ίδιο μ' αυτό της πρώτης.

Ο Πύργος του ακροπόταμου, αρχίζει εξώ από τη κούλια, με τον Θ. Κρανιά να την αγναντεύει. Στις τελευταίες αράδες, βρίσκεται ολόκληρη η οικογένεια, δηλαδή όσοι επιζήσανε, στον εσωτερικό χώρο. Η πράξη έχει μετακινηθεί από τα έξω στα μέσα, σε μια κίνηση τελείως συμβολική της απόσυρσης των παιδιών του Κρανιά από την κοινωνική ζωή. Στην Τάσω, είναι λίγο πιο περίπλοκα τα πράγματα, εφόσον το διήγημα εκτυλίσσεται σε δύο επίπεδα. Πρώτα έχουμε το σκηνικό μέσα στο οποίο εξελίσσεται η ίδια η αφήγηση : κάποιο εξοχικό θέρετρο, τα λουτρά όπου περνάει τις διακοπές της η μικρή συντροφιά. Σε μια δεύτερη φάση, η αφήγηση αρχίζει με την αναφορά του χαμόσπιτου όπου ζούν η Γαλάνα και η Τάσω. Και στη τελευταία σκηνή της αφήγησης, βλέπουμε την ίδια την Τάσω στην ίδια αυλή. Και σαν σε ρωσικά κουτιά, οι τελευταίες αράδες του διηγήματος μας φέρνουν πίσω στα λουτρά. Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον κατέχει επιπλέον, απ' αυτή την άποψη, η περίπτωση του Φθινόπωρου. Αρχίζει και τελειώνει στη σκαλά του σπιτιού της οικογένειας Γιάγκου : οι πρώτες αράδες μας δείχνουν την κυρία Αγγαίνα να την ανεβαίνει, και οι τελευταίες, την ξαδέλφη του Στέφανου να την κατεβαίνει. Η σκάλα ισχύει ως σύμβολο των συνεχών διαδρομών των δύο οικογενειών ανάμεσα στα δύο σπιτιά. Όλα εκτυλίσσονται σ' ένα περιορισμένο πλαίσιο, στο οποίο ο περίπατος στο λιμάνι για τα ιγγλεζικά καράβια και η εκδρομή στο εξωκλήσι παρουσιάζονται ως σημαντικά γεγονότα.

Έτσι, εκεί που πρωτοσυναντήσαμε τους πρωταγωνιστές, εκεί τους αποχαιρετάμε... σαν να μή είχε αλλάξει τίποτα στη ζωή τους.

Το είδαμε, δεν αλλάζουν τόπο οι πρωταγωνιστές ή, αν φεύγουν κάποια στιγμή, επιστρέφουν εκεί που ήτανε στην αρχή. Και σημασία έχει ότι εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, το να μην αλλάζουν οι ίδιοι οι τόποι τους ικανοποιεί. "Έλειψα καιρό απ' τον τόπο μου. Όταν ξαναγύρισα, ήμουνα πιά γιατρός κι ήρθα ν'αποκατασταθώ στο

χωριό. Όλα σπίτι μου και κει ολόγυρα τα βρήκα καθώς τ'άφησα"¹, θυμάται ο αφηγητής της Τάσως, ο οποίος φαίνεται να το ευχαριστείται, τουλάχιστον σε μια πρώτη φάση. Το ίδιο ισχύει και για την κούλια : ασφαλώς, μετά το θάνατο της μητέρας, αλλάζει νοικοκυρά το σπίτι. Και όμως "(...) ο πύργος σα νάλλαξε μόνο κυρά και τις κουρτίνες(...). Όλα τάλλα ξακολουθήσανε το συνηθισμένο δρόμο τους"².

Στο Φθινόπωρο, βρισκόμαστε σε μεγαλοαστικά σπίτια, επίπλωμένα με γούστο, όπου οι νεωτερισμοί και τα σημάδια οικονομικής άνεσης αφθονούν. Αυτό σημαίνει ασφαλώς ότι, κάποια στιγμή, αυτές οι εύπορες οικογένειες υιοθέτησαν την "δυτική" μόδα, ακολουθώντας ένα γενικό ρεύμα στο περιβάλλον τους. Αλλά όλα γίνονται τώρα σαν να είχαν όλα παγώσει, σε σημείο που η ελάχιστη αλλαγή στην τάξη αρκεί να προκαλέσει... πανικό. Διαφωτιστική απ' αυτή την άποψη είναι η σκηνή η οποία διαδραματίζεται στις σελίδες 70 και 71. Βρισκόμαστε στο σπίτι της κυρίας Αγλαΐας, που συζητάει με την Ευανθία, την ξαδέλφη του Στέφανου, τους νεωτερισμούς της μόδας όταν ξαφνικά αφήνει ελεύθερο το θυμό της :

"Η υπηρέτρια τοποθετούσε πάλι στην εταζέρα τα πράγματα που είχε σηκώσει, και η κυρία Αγλαΐα πρόσεχε και κεί και φώναζε της υπηρέτριας :

« Λίγο πιο πέρα, δεξιότερα »"

« Όχι ! Πιο εδώ - τι ζώο!» είπε δυνατώτερα, όσο πού τέλος :

« Αυτού, καλά», ψιθύρισε ευχαριστημένη (...)."

Το θέμα της σπιτικής τάξης είναι αρκετά σημαντικό για να το πάρει με τόση σοβαρότητα η οικοδέσποινα, που για πρώτη φορά τη βλέπουμε να θυμώσει. Αλλά, σαν να μην έφτανε, επεμβαίνει με τη σειρά της η ίδια η Μαρίκα :

---

¹ Τάσω, σελ. 34.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 19.

"Η Μαρίκα πήγε ίσια στο πιάνο κ' έπειτα στην εταζέρα. Τα δοκίμασε, ήταν ξεσκονισμένα. Ύστερα σταματώντας απέναντι στην εταζέρα :

«Να μην μπορή να μαθή, ακόμα !» είπε σα μόνη της και πλησίασε και πήρε κ' έσιαξε τα πράγματα που ήταν σ' αυτή (...).

«Καλά ήταν, εσύ τα χάλασες », της ξαναφώναξε η κυρία Αγλαΐα. "

Έτσι, και η νέα Μαρίκα δίνει μεγάλη προσοχή στην τάξη των πραγμάτων. Ακόμα αν ο διάλογος μπορεί να έχει δύο διαφορετικούς βαθμούς (η Μαρίκα μπορεί, στην σκέψη της μητέρας της, να έχει χαλάσει και τα σχέδιά της για την κόρη της με τον Στέφανο, σ'αυτό το σημείο του διηγήματος), σημασία έχει ότι τις δύο γυναίκες, των δύο γενιών, απασχολεί τόσο πολύ η απλή τακτοποίηση των αντικειμένων και, μέσα απ' αυτή, η μονιμότητα ενός καθιερωμένου τρόπου ζωής.

Γ. 2. Ο σωστός δρόμος, μια προσωπική επιλογή

Η διαιώνιση των συνηθειών και ο επίμονος σεβασμός της τάξης των πραγμάτων, που μέχρι τώρα εξετάσαμε από την οπτική γωνία των εξωτερικών τους πλευρών, προκαλεί επίσης αρχές συμπεριφοράς σε διάφορες καταστάσεις που επιβάλλει η ζωή.

Έτσι, στον Πύργο του ακροπόταμου, ο Θώμος Κρανιάς, ώριμος άνδρας, που ήδη απολαμβάνει - έτσι τουλάχιστον νομίζει - μια κυριάρχη θέση στο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον- θα υιοθετήσει μια πολύ παθητική αντίδραση σε ό, τι βάζει σε κίνδυνο τη "ρουτίνα" και την καθιερωμένη τάξη των πραγμάτων. Ή μάλλον δεν θα την υιοθετήσει, αλλά του φαίνεται να είναι η μοναδική στάση που μπορεί να του εξασφαλίσει ένα είδος ευτυχίας. Η υπακοή σε μια ανώτερη δύναμη που τα ρυθμίζει όλα και που αρκεί να την ακολουθήσει κανείς αποτελεί το Πιστεύω του, μια υπακοή που με τον καιρό μετατράπηκε σε μια φιλοσοφία : "Ο Θώμος Κρανιάς άφησε **πάντα** να κυβερνά το **Θέλημα της μοίρας**. Έτσι πέρασε η ζωή του **ίσια με σήμερα**. Να της αντισταθή **τώρα** στα γεράματα μεμιάς δε γίνεται. Καλοδεχούμενα λοιπόν οσα φέρνει η

ώρα(...). Αυτή είναι η φιλοσοφία του Θώμα Κρασιά¹. "Πάντα", "ίσια με σήμερα", "τώρα" : πρόκειται για μια πεποίθηση και μια αντίληψη στη οποία στηρίχθηκε όλη η ζωή του Κρασιά. Απ' αυτές κρατιέται την στιγμή που φουντώνει η Θύελλα στο σπίτι λόγω του σκανδάλου που προκάλεσε ο ερχομός της Παναγιούλας στον πύργο. Όλα περνάνε, αρκεί να προχωράει ο άνθρωπος σαν να μην έχει συμβεί τίποτα. Ο σκοπός είναι σαφής : "Κι έτσι **δεν ταραχτήκε** η ειρήνη"², υπογραμμίζει ο συγγραφέας σε μία άλλη φάση της αφήγησης, αφού λύθηκε ένα μάλωμα μεταξύ των παιδιών του με αφορμή τη συμπεριφορά της Μαριώς. "Κι έτσι (...)" : αντηχεί σαν μια κραυγή θριάμβου. Πέτυχε ο σκοπός ! Η διάσωση της ειρήνης και της τάξης των πραγμάτων αποτελεί την ευτυχία και αυτή είναι που πρέπει να αναζητηθεί. Ο Θώμος Κρασιάς "δεν είχε λόγο να μην είναι (ευχαριστημένος)", συνεχίζει ο Χατζόπουλος, μπαίνοντας στην ψυχολογία του προσώπου, προτού ν' απარიθμήσει τους λόγους της ικανοποίησής του και που μπορούν να συνοψιστούν σε μια λέξη : "μονιμότητα", ή "συνήθεια". "Ο Θώμος Κρασιάς είτανε **της συνήθειας άνθρωπος**"³, ακόμα όταν πρόκειται για δυσάρεστες συνήθειες, όπως σ'αυτή την περίπτωση (οι γκρίνιες της γυναिकाδέλφης του), υπογραμμίζει όχι χωρίς ειρωνεία ο συγγραφέας, σε μια προσπάθεια να καταδείξει και τα άκρα αυτής της "μέσης οδού". Φτάνει σ'ένα σημείο που η συνήθεια παίρνει άλλες διαστάσεις και παρά λίγο να οδηγήσει στην διαστρέβλωση της πραγματικότητας. Έτσι, "Με τη συνήθεια που πήραν όλοι να τον κρίζουν ακόμα έπαρχο, **κόντευε** να λησμονήσει με τα σωστά πως είτανε παυμένος."⁴ Μ' αυτή την αναφορά, συνειδητοποιούμε μια άλλη διάσταση του φαινομένου : ο Θώμος Κρασιάς (και το οικογενειακό περιβάλλον του) δεν αποτελεί μια εξαίρεση, η αυτοτύφλωση δεν αποτελεί μια "αποκλειστικότητα" του. Αντίθετα όλοι, δηλαδή σύσσωμη η κοινωνία,

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 43.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 50.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 41.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 51.

συντηρεί την ψευδαίσθηση του αμετάβλητου χαρακτήρα των πραγμάτων. Ένας ολόκληρος πληθυσμός ζεί με την ακινησία ως ιδεώδες... Σε τέτοιες συνθήκες, ποιο περιθώριο να υπάρξει για την υιοθέτηση καινούργιων ιδεών ; Όπως ο Κρανιάς χρειάζεται να αισθανθεί προστατευμένος από την συνήθεια, το ίδιο χρειάζεται και η κοινωνία. Αυτή η ψευδαίσθηση θα προκαλέσει τη δυστυχία των παιδιών του Κρανιά, εφόσον δεν θα πάρουν εγκαίρως είδηση την ματαιότητά της και θα τυλιχθούν σ' αυτήν όπως η Φρόσω τυλίγεται, μετά από την αδελφή της, στο παλιό σάλι του πατέρα¹.

Θα μπορούσαμε βέβαια να αποδώσουμε στην ηλικία του Κρανιά αυτή την αφοσίωση στη συνήθεια και στο δρόμο της ζωής. Αλλά το μοτίβο του "δρόμου της ζωής", δηλαδή μιας τάξης στην οποία ελάχιστο είναι το περιθώριο επίδρασης του ατόμου, επανέρχεται στα διάφορα κείμενα, και ιδιαίτερα στην Τάσω, όπου κυριαρχεί τις επιλογές του νεαρού γιατρού. Αυτό καταδεικνύει η ανακούφισή του, μετά την μοιραία νύχτα στην ποταμιά, τη στιγμή που ξαναβρίσκει το συνηθισμένο του ρυθμό : "Ξανάμπαινε στο δρόμο της η ζωή μου η παραστρατισμένη από μίαν αυγουσιτιάτικη νυχτιά."² Η Τάσω δεν μπορεί να εντάσσεται στην σειρά των πραγμάτων, η συνέχιση της σχέσης μαζί της θα σημαίνει την ανατροπή του δρόμου... Στον κόσμο του Κρανιά όσο και του γιατρού, οι άνθρωποι δεν φτιάχνουν δρόμο, αρκούνται στο να ακολουθήσουν εκείνο που τους προετοίμασαν οι πρόγονοι, η παράδοση και μια ανώτερη δύναμη.

Μπορεί αυτή ή η λατρεία της ακινησίας να πάρει διάφορα ονόματα, όπως τυχαίνει στην περίπτωση του γιατρού. Όπως και να ονομαστεί, επιβάλλει πάντα την υπακοή σε κάτι που σχεδιάστηκε, επινοήθηκε από καιρό (για να μην πούμε από την αιωνιότητα) και που μπορεί να απαιτήσει αλλαγές, αλλά, θα λέγαμε, "σωστές"

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 77.

² Τάσω, σελ. 55.

αλλαγές. Ο γιατρός, αντίθετα με τον Κρασιά, βρίσκεται στην αρχή της ζωής του. Για αυτόν, το να ακολουθήσει κανείς τον χαραγμένο δρόμο της ζωής έχει κάτι το Θεϊκό : "Τράγματι δεν μπορούσε να τραβά η ζωή έτσι για πάντα. **Ο νόμος του Θεού** είναι η παντρεία."¹ Αυτό το επιχείρημα είναι που θα πείσει το γιατρό, μετά από μια μικρή στιγμή αρνήσης και μια εσωτερική συζήτηση, να υιοθετήσει την ιδέα του γάμου. Με έντονη συνείδηση των ευθυνών του καθενός (η συνέχιση του κύκλου της ζωής και η μεταβίβαση της περιουσίας), θα αποδεχθεί να παντρευτεί. Η ανακούφισή του είναι αισθητή : "**Μόλις** την είδα, **μόλις** αλλάξαμε τα δαχτυλίδια και φόρεσα στο χέρι μου το δικό της, κατάλαβα μέσα μου πώς αυτό ήτανε **το Θέλημα του Θεού** και πως μπήκα πιά **στον ίδιο δρόμο** του."² Η επανάληψη του επιρρήματος "μόλις" φαίνεται να εκφράζει την μεγάλη αναμονή, σαν μια απελευθέρωση, που ένιωσε ο γιατρός. Χάρη σ' αυτό το γάμο, θέτει τέρμα, ή τουλάχιστον έτσι πιστεύει, σε μια άλλη σχέση στην οποία κινδύνευε ο ίδιος να χάσει αυτό που σε κάποια άλλη στιγμή ονομάζει τις "βασικές αρχές". Επιστρέφει έτσι σε μια καθησυχαστική ηρεμία : "Χαιρόμουνα μάλιστα που έτσι **ξέμπλεκα** από μια ζωή που θά'χε δυσκολίες να τραβήξει παραπέρα με τον ίδιο τρόπο", εξομολογείται (σελίδα 62). Με την παντρεία του, κρατάει σώα κι αβλαβή την αξιοπρέπειά του και μπαίνει στη μακρόχρονη σειρά όσων μεταβίβασαν ζωή, περιουσία και τις απαραίλληχτες αξίες που μέχρι τώρα, υποτίθεται, στηρίζανε την κοινωνία. Έτσι συνοψίζει το καθήκον που έχει ο καθένας να εκπληρώσει : "Ο άνθρωπος έχει **χρέη** στον κόσμο που ήρθε. Και το πρώτο απ' αυτά είναι **να πληθαίνει** εκείνο που βρίσκει από τους γονιούς του **και να το παραδίνει** στις παραπέρα γενιές."³ Οι γιοί πρέπει να βαδίζουν στα ίχνη των πατέρων, όπως ο γιατρός, τη

---

¹ Τάσω, σελ. 57.

² Τάσω, σελ. 69.

³ Τάσω, σελ. 58.

νύχτα που περνάει στην ποταμιά, Θα κοιμηθεί "στο κρεβάτι που ήτανε στημένο στην κάμαρα για τον πατέρα (του)."¹

Με το γιατρό, μπαίνουμε πιο βαθιά στην ψυχολογία ενός ανθρώπου για τον οποίο η συνήθεια και η δαιώνιση των καθιερωμένων συμπεριφορών είναι τόσο σημαντικές και αναμφισβήτητες που δύσκολα θα φαντάζοταν ότι μπορεί να μην αποκτούν την ίδια ουσιώδη σημασία για τους άλλους. Αξιοσημείωτη είναι απ' αυτή την άποψη η ελπίδα που τρέφει όσον αφορά τα μέσα που έχει να καθησυχάσει την Τάσω μπροστά στο νέο του γάμου του. Δεν είναι παρά η ιδέα ότι δεν μπορεί να μην είναι ευαίσθητη στα ίδια δεδομένα μ' αυτά που τον κυριαρχούν τον ίδιο, ούτε να μην αντιλαμβάνει την ευτυχία με τα ίδια κριτήρια μ' αυτά που έχει ο ίδιος. Παραξενεμένος από την συμπεριφορά της, προσπαθεί να καθησυχάσει την συνείδησή του όσο και το θυμό της γυναίκας με την αποστολή μερικών δώρων και χρημάτων για την οικογένειά της. Το κάνει με την σκέψη πως "αυτά θα της δώσουνε να καταλάβει πώς η ζωή της δεν θ'αλλάξει."² Σε τί πρέπει αυτή η ελπίδα, που θα βγει ψευδαίσθηση, να αποδοθεί ; Σε αφέλεια, σε αγένεια ; Πάντως, για το γιατρό, οι αναμονές της Τάσως μπροστά στη ζωή δεν μπορούν παρά να περιορίζονται σε ένα μόνο πράγμα : την διατήρηση του συνηθισμένου, όπως ισχύει και για τον ίδιο. Είναι τόσο πεπεισμένος για αυτό, που, τη στιγμή που έρχεται η Τάσω να του ζητήσει εξηγήσεις για τη συμπεριφορά του, της ρίχνει, με απόλυτη σιγουριά, το επιχείρημα : "Εσύ καλά θα είσαι πάντα. Δεν θα σ' αφήσω γώ. Δε θα σου λείψει τίποτες. Ηούχασε μονάχα."³ Η προσπάθεια θα αποδειχθεί μάταια αφού δεν έχει ακόμα καταλάβει ο γιατρός από τί τρέφεται η οργή της γυναίκας, απεικονίζοντας την δυσκολία του καθενός να μπει στην ψυχολογία του άλλου, και την προδιάθεση να παραμένει στις απόψεις του.

---

¹ Τάσω, σελ. 50.

² Τάσω, σελ. 66.

³ Τάσω, σελ. 67.

Γ.3. Οι προκαταλήψεις και τα μάτια των τρίτων, μια εξωτερική, επιβεβλημένη ηθική

Ώστε έτσι δεν πρόκειται να αλλάξει ο ρυθμός της ζωής. "Θέλημα της μοίρας", "νόμος του Θεού", όποιο όνομα και να της δοθεί, αναμφισβήτητη είναι, στα μάτια του κοινού ανθρώπου (σε όποια κοινωνική τάξη κι αν ανήκει και όποιας ηλικίας και να είναι, όπως το δείχνουν οι διαφοροποιημένες καταστάσεις του γιατρού και του πρώην επάρχου), η υπέρβαση μιάς ανώτερης δύναμης που κυριαρχεί στο πεπρωμένο του καθενός και στην οποία πρέπει να υπακούσουν. Ανώτερη και απαραβίαστη. Όλα ακολουθούν μια καθιερωμένη γραμμή : οι συνήθειες, τα καθήκοντα, η περιουσία, το σόι, όπως ήδη το σημειώσαμε, αλλά και η γενετική κληρονομικότητα, έκφραση των ανθρώπινων προκαταλήψεων οι οποίες προάγονται στο βαθμό της θείκης θέλησης. Με λίγα λόγια, αποκλείεται, κατά την κοινή γνώμη, να ξεφύγει κανείς από τα δεδομένα που προηγήθηκαν της γέννησής του. Από τέτοια διαπίστωση, απορρέει αναγκαστικά η άποψη ότι αδυνατεί κατηγορηματικά ο άνθρωπος να αλλάξει οτιδήποτε στο πεπρωμένο του και να επιχειρήσει οποιαδήποτε αλλαγή.

Στην πίστη σ' αυτή την δύναμη που πλέκει τα δίχτυα της γύρω από τον καθένα και προσδιορίζει τις προσωπικές μοίρες, και στις συνέπειες για την κοινωνία, θα ενδιαφερθούμε τώρα.

Η αντίληψη κατά την οποία, για τον κοινό θνητό της εποχής, προορίζονται τα παιδιά να βαδίζουν αναπόφευκτα στα ίχνη των γονέων και προγόνων τους διαπερνάει τα τρία κείμενα του Χατζόπουλου. Έτσι, στον Πύργο του ακροπόταμου, το "σφάλμα" της Φρόσως αντιστοιχεί και αναπαράγει αυτό του πατέρα της : "Είναι αλήθεια πώς αυτή δεν ήταν **πρωτόβουλη** στη γενιά (...). Η χωριάτισσα δεν ξέχασε πώς και η ίδια η Φρόσω παράστεκε κάτι περισσότερο από πνεύμα την ώρα που ευλογούσε ο παπάς το γάμο των γονιών της."¹ Σαν και να είχε κληρονομήσει η πρώτη κόρη τον γόνο του

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 20.

σφάλματος από το οποίο γεννήθηκε...(πράγμα που μπορεί να εξηγήσει την κατανόηση με την οποία θα συμπεριφερθεί ο Κρανιάς απέναντι στην κόρη του) .

Όμως, η Τάσω είναι το κείμενο όπου παρουσιάζεται με μεγαλύτερη ένταση και διαφάνεια η επιρροή της κληρονομικότητας στις κοινές αντιλήψεις. Λέξεις και καταστάσεις εξυπηρετούν τον απολογισμό του συγγραφέα. Μπορούν να συνοψιστούν στο αμετάκλητο Πιστεύω της κοινής γνώμης : "Το μήλο κάτω απ' τη μηλιά θα πέσει (...)"¹ Ο ορίζοντας σχεδιάστηκε μιά και καλή : για τη μικρή κοινωνία που ζει στο χωριό, η νεαρή κοπέλα δεν μπορεί παρά να ακολουθήσει τον αγκαθωτό, άθλιο, αλλά με λίγα λόγια σχετικά κοινό, δρόμο που της άνοιξαν οι πρόγονοι, δηλαδή στην προκείμενη υπόθεση, η μητέρα (όσον αφορά τη δουλειά) και η γιαγιά (για την συμπεριφορά) της. Για την κοινή γνώμη, η Τάσω έχει, φυσικότητα, κληρονομήσει τα χαρακτηριστικά και της Γαλάναινας αλλά και της γιαγιάς της : "τα ίδια τα καλά της γιαγιάς της"², ψιθύριζε, καταδικάζοντας την αδιαφορία της Τάσως μπροστά την άρρωστια του Νικολούλη, μια ανώνυμη οντότητα, "η γειτονιά" : η φήμη έχει τώρα απλωθεί. Η καταδίκη εξάλλου επαναλαμβάνεται στην επόμενη σελίδα : "Τα ίδια τα παλιά της Αγγελίνας"³, σχολιάζει η μητέρα του γιατρού την νύχτα όπου το χωριό ξυπνά από τις κραυγές της Τάσως, ενώ τη δέρνει ο καινούργιος της εραστής. Η σχεδόν απόλυτη ομοιότητα των δύο φράσεων μπορεί βέβαια να αποδοθεί σε μια λογοτεχνική αμέλεια του συγγραφέα πρέπει να ερμηνευτεί ως μια προσωπική εκούσια επέμβασή του. Βρήκε έτσι τρόπο να αποδείξει στους αναγνώστες του κατά πόσο τρέφεται η κοινωνία της εποχής του με στερεότυπα που εξαπλώνονται στα διάφορα κοινωνικά στρώματα. Αυτός είναι ο φαύλος κύκλος στον οποίο στηρίζεται η κοινωνία μας, φαίνεται να λέει ο Χατζοπούλος. Φαύλος, αλλά δυνατός, σε σημείο που

---

¹ Τάσω, σελ. 79.

² Τάσω, σελ. 79.

³ Τάσω, σελ. 81.

ματαιώνει την κάθε ελπίδα μιας αλλαγής που θα βασιζόταν στις προσωπικές ικανότητες του καθενός.

"Οι άλλοι" στέκονται έτσι "πασιγνώστες" εφόσον γνωρίζουνε το παρελθόν και μπορούνε απ' αυτό να συμπεραίνουν το μέλλον. Είναι και φύλακες της ηθικής εφόσον η δύναμη της ματιάς που έχουνε για τη ζωή του άλλου θα δράσει ως "ασπίδα προστασίας" για όσους κάποια στιγμή θα έμπαιναν στον πειρασμό να κάνουν ένα παραπάτημα (ο γιατρός) ή σαν προστάτες των καλών ηθών απέναντι σε όσους ήδη το έπραξαν (η Φρόσω και ο πατέρας της). Μεγάλο ρόλο στον κοινωνικό συντηρητισμό παίζει και η έννοια του πρέποντος. Η ματιά των άλλων καθορίζει την ευπρέπεια των συμπεριφορών και των προσωπικών επιλογών.

Ο γιατρός, ο πρωταγωνιστής της Τάσως, το γνωρίζει και το αποδέχεται πλήρως. Έτσι, είναι ο φόβος της ματιάς των άλλων που τον εμποδίζει σε αρκετές περιπτώσεις να φέρει σε πέρας τις πρωτοβουλίες του, να εκπληρώσει τις επιθυμίες του και να υπακούσει στις ορμές του. Τον "χαλιναγωγεί" η ανάγκη να τηρήσει την επαγγελματική του αξιοπιστία. Η προσταγή της διατήρησης της καλής του επαγγελματικής φημής τον σταματάει τη στιγμή που είναι να προσπεράσει τα όρια της σεμνότητας. Έτσι, μια από τις πρώτες φορές όπου νιώθει την επιθυμία να πλησιάζει την Τάσω, ενώ βρίσκεται στο σπίτι της για να φροντίσει την γριά Αγγελίνα, τον σταματάει η σκέψη ότι μπορεί να τον δούν οι χωριανοί : "Ένωσα το χέρι μου να θέλει ν' απλωθεί να την τραβήξει. Μα το παράθυρο κατά το δρόμο ήταν ανοιχτό. Θυμήθηκα πώς **μπήκα για γιατρός** στο σπίτι της, μισοήπια τον καφέ μου κι έφυγα."¹ Αρκετές είναι οι παρόμοιες αναφορές. Η συνείδηση του επαγγελματικού του καθήκοντος επεμβαίνει σε κρίσιμες στιγμές, όπως εξάλλου και το βάρος της κρίσης των συναδέλφων : "Οι παλιότεροι γιατροί είχανε τα μάτια τόσα για να βρουνε κάτι."² Εδώ,

---

¹ Τάσω, σελ. 35.

² Τάσω, σελ. 36.

διαφαίνεται και μια άλλη ιεράρχηση, αυτή που ισχύει ανάμεσα στους νέους και τους προκατόχους τους, βασισμένη σ' ένα είδος ζήλιας και στην επιθυμία να κρατηθεί μια καλά στερεωμένη τάξη των πραγμάτων. Μπροστά στην απειλή, την θέση του στο χωριό επικαλείται για βοήθεια κατά του κινδύνου. Με το επάγγελμα, το οποίο του αποφέρει κάποιο αξιοσέβαστο κύρος, ταιριάζουν μια άνεση κι ένας τρόπος ζωής για τα οποία νοιάζεται και που ανεγείρουν ένα προστατευτικό φράγμα γύρω του : **"Θυμήθηκα το δικό μου μιραμπό, που με περίμενε να το φορέσω το πρωί μαζί με το ζακέ, θυμήθηκα τη γιατρική, τη σοβαρότη μου"**¹, αναφέρει ο ίδιος σε μια προσπάθεια να κρατηθεί ενώ ήδη βρίσκεται στο χείλος του γκρεμού, λίγο πριν υποκύψει στον πόθο του. Μετά από την μοιραία "αυγουστιάτικη νύχτα", ο φόβος της ματιάς των τρίτων, που τελικά δεν τον κράτησε μακριά από το σφάλμα, θα δράσει ακόμα πιο έντονα, και, κατά κάποιο τρόπο, θα αντικαταστήσει την προσωπική ηθική και τις τύψεις. Τότε, το διακύβευμα δεν έγκειται πια στο να αποφευχθεί το σφάλμα αλλά στο να μη μαθευτεί. Κατά βάθος, δεν θα αλλάξει η συμπεριφορά του γιατρού. Ακόμα και όταν δείχνει η Τάσω μια μεγάλη αποφασιστικότητα και επιθετικότητα, μοναδική σημασία για τον γιατρό δεν έχει ούτε να την παρηγορήσει, ούτε να ζητήσει συγγνώμη ούτε να προσπαθήσει να βεβαιωθεί αν όντως αυτά τα παιδιά είναι δικά του, αλλά να παραμείνει καλυμμένη όλη η υπόθεση. Υιοθετεί έτσι μια συνηθισμένη αντίδραση, παίρνοντας θέση σε μια σειρά τέτοιων περιπτώσεων : **"Ήξερα ότι δεν ήμουν ούτε ο πρώτος, ούτε ο μόνος που βρέθηκα έτσι μπερδεμένος. Πολλοί σέρνανε στον ώμο τους βαρή τρανύτερα. Μα μια και μπορούσανε να τα κρατούν κρυφά, όλα ήταν καλά καμωμένα."**²

Αξιοσημείωτο είναι το να κυριαρχηθεί από τον ίδιο φόβο των κουτσομπολιών όχι μόνο ο γιατρός και το οικογενειακό περιβάλλον του, αλλά και η ίδια η

---

¹ Τάσω, σελ. 46.

² Τάσω, σελ. 70.

αρραβωνιαστικιά του. Η κακή φημή θα έχει αντίκτυπο και στην ίδια τη νύφη και στα σχέδια τους. Το καθαυτό σφάλμα φαίνεται να μη την ενοχλεί όσο η αντίδραση του "κόσμου" : " « **Ο κόσμος** », είπε μοναχά, δακρύζοντας πάντα. « Βουίξανε τα **στόματα του κόσμου** και τον ντρέπομαι ». (...) Είχα καταλάβει πώς ντρεπόταν άλλο τόσο τον κόσμο να θυμώσει απ'όσα έμαθε και να χαλάσει τον αρραβώνα."¹

Στην περίπτωση του γιατρού, η αποφυγή κάθε φανεράς παράβασης των κοινωνικών κανόνων και κάθε καταδίκης από τους συμπολίτες του, εξηγείται με την ανάγκη να χτίσει το μέλλον του. Το ίδιο θα πάθουν και οι θυγατέρες του Κρανιά. Η ματιά των τρίτων πάνω στη ζωή της κούλιας παίζει καθοριστικό ρόλο, για δύο λόγους : αφενός, εφόσον η έννοια του σογιού του Κρανιά έχει ακόμα ένα συγκεκριμένο-αν και περιορισμένο πια- κοινωνικό βάρος, συνεχίζει να προκαλεί το ενδιαφέρον των συμπολιτών, αφετέρου λόγω της παρακμής όλοι (ακόμα και ο Γεσίλας, μέχρι ενός ορισμένου σημείου) έχουν την συναίσθηση της υποχρέωσης που τους υποβάλλεται να προσπαθήσουν να αποδείξουν ότι ο πύργος κρατάει το μεγαλείο του και να εξασφαλίσουν το μέλλον και την διαιώνιση του σογιού. Βρίσκονται έτσι τα παιδιά του Κρανιά μεταξύ δύο πυρών : της ματιάς που έχουν οι άλλοι λόγω της περασμένης λαμπρότητας, και αυτής που έχουν λόγω του ξεπεσμού.

Η περιεργεία του χωριού για τα οικογενειακά δρώμενα του σογιού θα σταθεί η αφορμή της δυστυχίας της Φρόσως. Αφού απέθανε η μητέρα της, και αντικαταστάθηκε στην διαχείριση του πύργου από την αδελφή της, που "έμεινε στην παλιά συνήθεια"², αλλάζουν οι προτεραιότητες, και ο σεβασμός του πύργου γίνεται πιο σημαντική από την ευτυχία της νεαρής κοπέλας. Αξιοσημείωτο είναι ότι το σκάνδαλο δημιουργείται από το εξωτερικό περιβάλλον. Η οικογένεια, δηλαδή η ίδια η τόσο προσεκτική θεία, δεν πήρε είδηση από μόνη της της "αδιάντροπης "

---

¹ Τάσω, σελ. 75.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 16.

συμπεριφοράς της ανιψιάς της (δηλαδή το θάρρος με το οποίο προκάλεσε το γιό του μπακάλη τραγουδώντας στο γιαλό και πετώντας κάτω τη μαύρη της σκέπη που έπρεπε να φοράει λόγω της απωλείας της μητέρας της). Χρειάζεται η επέμβαση μιας γειτόνισσας για να μαθευτεί η ντροπή που αποτελεί η νυχτερινή συνάντηση με τον νεαρό : "Η σχολάρχαινα άκουσε πρώτη απόμακρα το νυχτερινό τραγούδι του πλουσιόπαιδου **κ'έτρεξε ν'ανοίξη τα μάτια της χωριάτισσας.**"¹ Παίρνει όλη την διασάση του ο "ρυθμιστικός" ρόλος της κοινωνίας. Καθιερώνεται ως προστάτης των χρηστών ηθών : ανοίγει η σχολάρχαινα τα μάτια της θείας, με λίγα λόγια "σώζει" την οικογένεια. Αλλά από τι; Καθόλου, πάντως, από το σκάνδαλο. Αυτό, αντίθετα, μεταδίδεται σαν μια ανεξέλεγκτη φωτιά, προερχόμενη δεν ξέρει κανείς με ακριβεία από πού : **"Μα είταν αργά. Ταπόμερα της ποταμιάς είχαν προδώσει στη γειτονιά το μυστικό. Μια πολύτροπη γριά** βάλθηκε γλήγορα να το σκεπάση να μη βγή στο φώς. Ωστόσο **ψιθυρίστηκε** και μέσα στην πόλη και το πλουσιόπαιδο χάθηκε κείθε ξαφνικά."² Γρήγορα και μακριά επεκτείνεται το κακό. Αντιμετωπίζεται ως μια τελείως απρόσωπη οντότητα, που αναφέρεται στην παθητική φωνή, ώστε εντείνεται ακόμα η εντύπωση ενός απάνθρωπου μηχανισμού. Όλα αυτά συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι η υποκρισία είναι αυτή που επιτρέπει την διάδοση του κακού. Η μόνη που σκιαγραφείται και παίρνει υπόσταση μπροστά στα μάτια μας, είναι αυτή που προσπάθησε να "σβήσει τη φωτιά" : η πολύτροπη γριά. Το να είναι γριά, και να το τονίζει ο Χατζόπουλος, μπορεί να μην είναι ασήμαντο : αυτή κάτι έχει μάθει από τη ζωή, έχει προλάβει να αποστασιοποιηθεί από τις παθιασμένες και γεμάτες "υπεύθυνο πνεύμα" αντιδράσεις των συμπολιτών της. Μπορούμε επιπλέον να αναρωτηθούμε με ποιά πρόθεση χρησιμοποιεί ο συγγραφέας την (με αρχαϊκή φορτίση) λέξη "πολύτροπη". Για να τονίζει την μεγάλη δραστηριότητα της γυναίκας, σε μια κίνηση αλληλεγγύης για μια άλλη γυναίκα - και τότε το υπονοούμενο είναι

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 20.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 20.

Θετικό - ή για να υπογραμμιστεί το πώς χαρακτηρίζουν οι άλλοι, δηλαδή κυρίως οι άλλες, την προσπάθειά της, περίπλοκη, γελοία και καταδικασμένη από την αρχή ; Εν πάση περιπτώση, συναντάμε πάλι μια επέμβαση του συγγραφέα γεμάτη συμπάθεια για το πρόσωπό της, και την ιδέα ότι κάπου κάποιος κάτι προσπάθησε, που όμως απέτυχε λόγω της δύναμης του κοινωνικού περιβάλλοντος. Ο ρόλος των άλλων δεν περιορίζεται στο να διαχυθεί το νέο. Είναι και η σχολάρχαινα και η υπομοιραρχίνα που θα υπαγορεύσουνε στην "αφοπλισμένη" θεία το πώς πρέπει να αντιμετωπίζει τη Φρόσω και να διαχειριστεί όλη την υπόθεση. Με το απρόοπτο αποτέλεσμα να βελτιωθεί η κατάσταση της νεαρής, φυλακισμένης, σε μια πρώτη φάση στο κατώγι : "Τέλος την καταφέραν κ' έβγαλε από το κατώγι την ανιψιά."¹ Η βελτίωση όμως θα παραμείνει σχετική, λόγω της ανάγκης να φανούν όλα σωστά στα μάτια των άλλων : πρέπει να δοθούν φανερές εγγυήσεις, αφού **"Θέλει να το βλέπη ο κόσμος πώς η αρχόντισσα δεν δέχεται την ατιμία."**²

Το ίδιο θα συμβεί, στη συνέχεια του μυθιστορήματος, με την υπόθεση της ψυχοπαίδας. Όταν μπαίνει για πρώτη φορά στη κούλια και τη συστήνει ο Θώμος Κρανιάς στα παιδιά και στην γυναिकाδέλφη του, ιστορώντας τη δυσμενή μοιρά της (την παρουσιάζει ως "ορφανό της πλουστράς του"), δεν κινδυνεύει, σε μια πρώτη φάση, η οικογενειακή ειρήνη και η θεία θα αποδεχθεί χωρίς συζήτηση την "επίσημη" εκδοχή : "Στο πρώτο το λυπήθηκε (το ορφανό) κ' η γυναिकाδέλφη του και δε ρώτησε περσότερα. **Κ' ίσως θα ησυχάζε με όσα έμαθε αν ησυχάζανε κι οι φιλενάδες κι ο κόσμος γύρω της.**"³ Σαφέστατα καθιερώνεται πάλι "ο κόσμος" ως σωτήρας των ηθών, υπεύθυνος για τη διάσωσή τους. Η ηθική δεν υποφέρει παραβάσεις. Σ' αυτή την περίπτωση, περιπλέκονται τα πράγματα επειδή αφοράνε ένα δημόσιο πρόσωπο.

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 21.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 21.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 39.

Και συνεχίζει η αφήγηση : "(...) ο κόσμος νοιώθει το χρέος να βγάξη πάντα την αλήθεια στο φως και τη φορά αυτή εδώ στην πόλη είχαν το φόβο πως δεν τη λείπει ολάκερη ο πρώην έπαρχός τους. Η χωριάτισσα έπρεπε λοιπόν να βγάλη την αλήθεια."¹ Ο "κόσμος" παίρνει σχεδόν τα χαρακτηριστικά του αρχαίου χορού : κάνει τη δράση να προχωρήσει, και, αν δεν είναι παντογνώστης, βάζει τα δυνατά για να αποκτούν αξία αλήθειας οι υποψίες που τρέφει. Η γυναिकाδέλφη, αυτή που έπρεπε να τα μάθει όλα, αυτή που συνέδεε τη κούλια με την υπόλοιπη πόλη (όπως θα το κάνει αργότερα η ίδια η ψυχοπαίδα), πέφτει τελικά θύμα των άλλων, όπως και ο πατέρας πιο πριν, αφού τελικά με την αντίδρασή της, παρακινημένη από τις "φιλενάδες" της, ξεπερνάει τα όρια και διώχεται από τον Κρασιά.

Για τα τηρηθεί ο σεβασμός των άλλων, πρέπει ακόμα είτε να φανερωθούν είτε να κρυφτούν διάφορα άλλα δεδομένα. Μιλήσαμε ήδη για τη γιορτή του Γεσίλα, στον Πύργο του ακροπόταμου, ενώ η κούλια "όλο και ρέβει"², "δεν είχε ξεχωριστή κουζίνα" και "έλειπε σουπιέρα"³. Για τον λόγο μας σε τούτο το σημείο, σημασία έχει ότι όλα ετοιμάζονται με σκοπό να ξεχαστεί και να αναιρεθεί, έστω και μόνο για λίγες ώρες, η παρακμή του σογιού. Η μιζέρια πρέπει να κρυφτεί από τα μάτια των άλλων, με τον ίδιο τρόπο που πρέπει να κρυφτεί η ψυχοπαίδα από τη στιγμή που πρόκειται να αναζητηθεί μια νύφη για τον Γεσίλα.⁴

Με λίγα λόγια, τα μάτια των τρίτων δρουν σαν εσωτερικευμένος ηθικός κανόνας.

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 39.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 135.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 152.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 174.

Δ. "Αξιοθρήνητη είναι η θέση της γυναίκας"¹

Παράγοντας ο οποίος βρίσκεται στη διασταύρωση της κοινωνικής και της οικογενειακής ζωής, αποκρυστάλλωση των αντιλήψεων και δείκτης της οπισθοφυλακής ή της πρωτοπορίας των νοοτροπιών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γυναικείο πρόσωπο. Διαλέξαμε τρεις διαφορετικές καταστάσεις, μέσα από τις οποίες μπορούμε να αποκτήσουμε μια εικόνα της θέσης της γυναίκας όπως την αναπαριστάνει ο Χατζόπουλος στα τρία κείμενα που μας απασχολούν.

Δ. 1. Η Τάσω, το βάρος της καταγωγής.

Με το πρόσωπο της πρωταγωνίστριας του επώνυμου διηγήματος, της Τάσως, στήνει ο Χατζόπουλος, από πρώτη όψη, την εικόνα μιας τελείως συνηθισμένης γυναίκας της κατώτερης τάξης.

Όπως το είδαμε, η Τάσω συνεχίζει να βαδίζει στο δρόμο που της χαράξανε η μητέρα και η γιαγιά της. Απόγονη υπηρετριών, προορίζεται να γίνει κι αυτή υπηρέτρια, και μάλιστα των ίδιων εργοδοτών. Έχει πια υιοθετήσει τη συμπεριφορά που αρμόζει στη κοινωνική κατάστασή της. Αλλά διαφωτιστικό είναι το γεγονός ότι και μετά τον γαμό της με τον Νικολούλη και ενώ δεν ξενοδολεύει πια στο σπίτι του γιατρού, συνεχίζει να συμπεριφέρεται με τον ίδιο τρόπο. Εξάλλου, και η ίδια η παντρεία της σημαδεύεται από τα θεσπισμένα έθιμα, εφόσον της επιβάλλεται και κανονίζεται από τους εργοδότες της, σε ανταπόκριση στην επιθυμία του Νικολάου και χωρίς η γνώμη της νέας γυναίκας να ζητηθεί ποτέ. Η όλη υπόθεση ρυθμίζεται από την μητέρα του γιατρού : "(...) σε λίγες μέρες την κατάφερε η μάνα μου και την **αρραβώνιασε** μαζί

---

¹ Γκαίτε, Ιφιγένεια εν Ταύροις. Στιχός που είχε διαλέξει ο Κ. Χατζόπουλος ως επιγραφή της Κούλιας τακροπόταμου.

του. Και **γλήγορα** έγινε κι ο γάμος¹. Η μοναδική, συνεσταλμένη, αντίδραση, εκφράζεται από μια άλλη γυναίκα, την αδελφή του γιατρού, χωρίς να πάρει καμία απάντηση. Σε τέτοιες συνθήκες, ούτε ο γάμος δεν πρόκειται να αποτελέσει μια απελευθερωτική κίνηση. Απλά, εκτελεί η Τάσω τη θέληση των άλλων. Έτσι ακόμα και στην μεταγενέστερή της ζωή, ως ώριμη, παντρεμένη γυναίκα και, εν συνεχεία, ως μητέρα δύο παιδιών, περιγράφεται πάλι σκύβοντας, στη φωτιά, στη άκρη του σπιτιού, π.χ.² Σκυμμένη και παραμερισμένη.

Υπάρχουν πολλές στιγμές κατά τις οποίες η σωματική στάση της Τάσω είναι ενδεικτική μιας ακόμα χειρότερης κατάστασης. Έτσι παρουσιάζεται στην φοβερή σκηνή όπου, αφού έμαθε ότι η νεαρή σκοπεύει να "μπάζει (τον φίλο που είχε τότε) μέσα μέρα μεσημέρι", σχεδιάζει αμέσως ο αδελφός της να αντιδρά όπως το διατάζει ο κώδικας τιμής, όπως τουλάχιστον το έχει ακουστά, με λίγα λόγια να τη σκοτώσει, μαζί με τον εραστή της. Σ' αυτό το επεισόδιο, περιγράφεται η Τάσω με δυνατές λέξεις : είναι "ξαπλωμένη", "κουλουριασμένη χάμω"³, ή ακόμα "πεσμένη"⁴. "Σωρός" θα φανεί επίσης πιο μακριά στη πορεία του έργου, σε μια κρίσιμη στιγμή της πλοκής. Φιλοξενούμενος από τον επιστάτη του (αν και στο δικό του κτήμα), προσελκυσμένος από την περιέργεια και τον πόθο του, χώνεται ο γιατρός τη νύχτα σε μια κάμαρα, και, αφού συνήθισαν τα μάτια του το μισοσκόταδο, ξεχωρίζει "**ένα σωρό που μαύριζε σε μian άκρη**"⁵ και που δεν είναι παρά η ίδια η Τάσω. Ένα σωρό στην άκρη : αποδίδεται με ισχυρό ρεαλισμό μια ολόκληρη, αν και υπονοούμενη, κοινωνική και υπαρξιακή κατάσταση. Έτσι, περιορίζεται η Τάσω, ανάλογα με την κατάσταση, σ' ένα

---

¹ Τάσω, σελ. 40.

² Τάσω, σελ. 45.

³ Τάσω, σελ. 31.

⁴ Τάσω, σελ. 32.

⁵ Τάσω, σελ. 53.

σωρό ή ακόμα και στον ίσκιό της, όπως ήτανε και στην παιδική της ηλικία¹. Κι όμως, από τη εκούσια σκιά που ήτανε ίσως τότε, σε μια πρώτη φάση, σ' αυτήν των παιχνιδιών, η Τάσω, στη πορεία του χρόνου, καταλήγει στο να μην έχει πια άλλη επιλογή: "Ένας ίσκιος ανασηκώθηκε από μιάν άκρη όξω από το σπίτι, όπου ήτανε σκυμμένος στη φωτιά, και τράβηξε ίσια κατ' εμάς."² Ένας ίσκιος **σκυμμένος** σε μιάν άκρη του σπιτιού...πάλι συναντάμε τις λέξεις της απομόνωσης και της υποταγής.

Με ίσκιο μπορεί η Τάσω να παρομοιαστεί σε άλλες περιπτώσεις, αν θέσουμε την σιωπή ως χαρακτηριστικό του ισκιού.

"Δεν έχει πολλά λόγια"³, λέει χαρακτηριστικά για τη σύζυγό του ο Νικολούλης. Σπάνια, όντως, μιλάει η Τάσω. Αν μπορούμε να υποθέσουμε ότι στα παιχνίδια της με τα άλλα παιδιά και με τον ψαρή, ακουγόντουσαν και η φωνή και τα γέλια της, η νεαρή κοπέλα και μετέπειτα η ώριμη γυναίκα είναι ουσιαστικά λιγομίλητη. Σε πολλές στιγμές, δεν περιορίζεται ο συγγραφέας να αφήσει αμίλητη τη πρωταγωνίστριά του, αλλά το τονίζει, με κατάλληλα ρήματα, θεσπίζοντας τη σιωπή ως χαρακτηριστικό της, ανυψώνοντάς την σε εικόνα της καθιερωμένης γυναικείας συμπεριφοράς. Η σιωπή είναι η αντίδραση που διαλέγει μπρος στις περισσότερες κινήσεις του γιατρού. "Δεν μίλησε" όταν, ενώ είναι νιόπαντρη, της χαιδεύει το μάγουλο⁴. Λίγο πιο μακριά, κοντοστέκεται "δίχως να μιλήσει"⁵. "Αμίλητη"⁶, "άφωνη"⁷ αναπαριστάνει ο συγγραφέας αυτή τη γυναίκα που σε κάποια στιγμή δείχνει "επιμονή (...) να μη (...)

---

¹ Τάσω, σελ. 28.

² Τάσω, σελ. 43.

³ Τάσω, σελ. 47.

⁴ Τάσω, σελ. 41.

⁵ Τάσω, σελ. 43.

⁶ Τάσω, σελ. 49.

⁷ Τάσω, σελ. 53.

απαντά"¹. Και όταν εκφράζεται, τις περισσότερες φορές, μουρμουρίζει ή μιλάει "μουγκά"². Αξιοσημείωτο είναι ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων, η Τάσω, και όταν μιλάει, σπάνια απαντά σε μια ερώτηση ή δίνει συνέχεια σ' ένα διάλογο. Σπάνια επίσης δίνουν τα λόγια της αφορμή σε μια συζήτηση. Η ομιλία δεν την βγάζει από την απομόνωσή της. Ασφαλώς, παρουσιάζονται και περιπτώσεις που αναγκάζουν τη Τάσω να μιλήσει, τις οποίες σκοπεύουμε να μελετήσουμε παρακάτω.

Αν και δεν πολυμιλάει, της μιλάνε ή μιλάνε για αυτήν οι άλλοι. Και με ποιό τρόπο... Η συμπεριφορά των ανδρών που βρίσκει στον δρόμο της είναι κι αυτή ενδεικτική της γυναικείας κατάστασης. Η Τάσω αντιπροσωπεύει το είδος της γυναίκας πάνω στην οποία ο άνδρας έχει αναμφισβήτητο δικαίωμα. Τα συνοψίζει όλα ο Νικολούλης εκφράζοντας μια πλήρη ειλικρίνεια που μπορεί να μας αφήσει συλλογισμένους, όταν εξηγεί την οργή του κατά της Τάσως που έφυγε από το σπίτι στη ποταμιά : "Μια αμπώχτια της έδωσα. Και να την έδέρνα ! **Γυναίκα δεν την έχω;**"³ Αυτή η αγανάκτηση δεν είναι η πρώτη στη σχέση μεταξύ των δύο. Αρκεί να παρατηρήσουμε το ύφος με το οποίο απευθύνεται γενικά ο Νικολούλης στη γυναίκα του, παραδείγματος χάρη στη σκηνή όπου αργεί η Τάσω να ετοιμάσει το καφέ για το γιατρό. Όλα αρχίζουν με μια εντολή που δίνεται σαν σε μια υπηρέτρια : "-Τάσω, μωρή ! το μπρίκι για καφέ-, φώναξε απόξω ο Νικολούλας"⁴. Και συνεχίζει με το ίδιο ύφος : "Δεν έβαλες, μωρή, το μπρίκι ακόμα ; **Μήτε** φωτιά δεν άναψες, της είπε **απότομα.**"⁵ Και ενώ διαβεβαιώνει ο γιατρός, που βιάζεται να ξεφύγει από τη δυσάρεστη συνάντηση με τη Τάσω, ότι δεν χρειάζεται καφέ, επιμένει ο επιστάτης :

---

¹ Τάσω, σελ. 48.

² Τάσω, σελ. 45, 47, 49.

³ Τάσω, σελ.73.

⁴ Τάσω, σελ. 63.

⁵ Τάσω, σελ. 63.

"Μην τον ακούς, μωρή ; σύρε γλήγορα άναψε φωτιά"¹. Όλη η σκηνή εκτυλίσσεται με το ίδιο επιτακτικό ύφος, χωρίς να ακουστεί ούτε μια φορά η φωνή της Τάσως..

Και ο γιατρός, με τη σειρά του, θα της φερθεί δύστροπα από τη στιγμή που δυκολεύεται να δεχτεί η γυναίκα την καινούργια τάξη των πραγμάτων. Θα υιοθετήσει όμως ένα άλλο ύφος. Αν ο Νικολούλας απευθύνεται στην γυναίκα του σαν σε μια υπηρέτρια, ο γιατρός της μιλάει σαν σε κάποιο ανόητο παιδί. Ο τρόπος με τον οποίο προσπαθεί να δικαιολογηθεί θυμίζει τις επιπλήξεις που κάνουν γονείς σε άμυαλα παιδιά. "Το στοχάστηκες ποτέ με τα σωστά σου πώς θα περνούσε έτσι όλη η ζωή;"² Μένοντας από επιχειρήματα, δεν μπορεί παρά να ανακαλέσει την υποθετική λογική, σαν να έδινε μάθημα σε κάποιο παιδί.

Οπότε, στην κοινωνία στην οποία εκτυλίσσεται το διήγημα, στη γυναίκα απευθύνονται είτε σαν σε υπηρέτρια είτε σαν σε άμυαλο παιδί. Αλλά ο τρόπος κατά τον οποίο αντιμετωπίζεται το θηλυκό προκαλεί και άλλες συμπεριφορές.

Η γυναίκα μπορεί επίσης να εξαγοραστεί. Πρώτον, σοβάρο λάθος εκτίμησης διαπράττει ο γιατρός, στέλνοντας δώρα της Τάσως μετά από την ανακοίνωση του γάμου του, σαν να ήθελε να παρηγορήσει ένα παιδί. Τέτοιο σφάλμα αρκεί να δείξει όλη τη συγκατάβασή του. Δρά σαν να νόμιζε δυνατόν/πιθανόν να την "εξαγοράζει". Μεγάλη διαφορά υπάρχει, και για αυτό έχει πλήρη συνείδηση η νέα γυναίκα, ανάμεσα σ'αυτά τα δώρα και αυτό που της έκανε προηγουμένως ο πατέρας του γιατρού, χαρίζοντάς της μια ραπτομηχανή, για να απελευθερωθεί από την εξάρτηση των άλλων. Με τον ίδιο τρόπο νομίζει ο μελλοντικός πεθερός του γιατρού ότι έτσι μπορεί να λυθεί το πρόβλημα και τον θερμοπαρακαλεί με λόγια μέσα στα οποία ξεσπάει όλη η περιφρόνηση που τρέφει για τη Τάσω : "Δεν της δίνεις τίποτες **εκεινής της**

---

¹ Τάσω, σελ. 64.

² Τάσω, σελ. 67.

παλιογυναίκας, να της βουλωθεί το στόμα (...) Δώσ' της καναδυό χαρτιά, να πάει να χαθεί."¹ Να περιφρονησθεί, να εξαγοραστεί... και να δαρθεί : αυτή είναι η τύχη της Τάσως. Ο Νικολούλας θεωρεί τον εαυτό του κάπως γενναιόδωρο που δεν τη δέρνει², ο αδελφός της, όπως το υπογραμμίσαμε ήδη το κάνει, όπως και ένας από τους εραστές της³.

Περιφρονημένη, δαρμένη, εξαρτημένη, σιωπηλή : τέτοια είναι η απεικόνιση της γυναίκας που παρέχει η Τάσω. Όλα αυτά μπορούν να συνοψιστούν σε μια εντυπωσιακή σκηνή, όπου έχει η ίδια να αμυνθεί ενάντια στο γιατρό και στέκεται μπροστά στα μάτια μας σαν παγιδευμένο πουλί : ενώ αυτός προσπαθεί να την κρατήσει δίπλα του και να την αγκαλιάσει, αυτή παλεύει. Ο πρωταγωνιστής τότε σημειώνει μ' ένα ύφος που καταδεικνύει την ευχαρίστησή του : " Μα δεν είχε πού να πάει, ήταν αποπίσω της ο τοίχος."⁴. Δεν είχε πού να πάει : έτσι, όντως καταδικάζεται η ύπαρξη της Τάσως :

Δ.2. Η Φρόσω, η Μαριώ και η Κούλα, το βάρος των χαμένων ονείρων.

Η μοίρα της Τάσως μπορεί να επιβαρυνθεί από το κοινωνικό της καθεστώς, αλλά η υποταγή στην οποία ζεί φαίνεται να είναι κοινή στις γυναίκες. Αν ασχοληθούμε με την περίπτωση της Φρόσως, της μεγαλύτερης κόρης του Κρασιά στον Πύργο του ακροπόταμου, τότε θα φανούν ορισμένα κοινά στοιχεία ανάμεσα στις δύο, την γυναίκα του λαού και αυτή της παλαιάς αρχοντιάς. Εκπρόσωπος μιας "ρημαγμένης" (όπως είναι ρημαγμένος ο πύργος) οικογένειας, η Φρόσω τρέφει, όπως και η Τάσω, την ελπίδα να ελκύσει τον άνδρα που η καρδιά της επέλεξε. Αν η Τάσω αποτελεί την

---

¹ Τάσω, σελ. 76.

² Τάσω, σελ. 73.

³ Τάσω, σελ. 81.

⁴ Τάσω, σελ. 29.

αφήγηση του απελπισμένου αγώνα της πρωταγωνίστριας να εξασφαλίσει την θέση της δίπλα στο γιατρό, Ο πύργος του ακροπόταμου παριστάνει την κενότητα της ζωής της Φρόσως αφού "το πλουσιόπαιδο χάθηκε κείθε ξαφνικά"¹, κατόπιν της άκρας αντίδρασης της Θείας της. Αν πρέπει η Τάσω να προσαρμοστεί στην αλλαγή που εισάγει στη ζωή της ο γάμος του γιατρού, πρέπει η Φρόσω να προσαρμοστεί στην απαραλλαξία της δικίας της ύπαρξης.

Για να στήσει το πορτραίτο την Φρόσως, ο συγγραφέας ανακαλεί παρόμοιο λεξιλόγιο, που υποβάλλει παρόμοιες εικόνες. Κλειδωμένη από τη Θεία της κάποιο χρονικό διάστημα στο κατώγι (με όλο το συμβολισμό τέτοιου χώρου), η νεαρή βρίσκεται "ξυπόλυτη"², ντυμένη με κουρέλια, την βλέπουμε να σωριάζεται, να σκύβει και να "τρίβη σιγαλά κι αργά."³ Δεν είναι μόνο η τιμωρία που την βάζει σε τέτοια κατάσταση. Το κατώγι φαίνεται να είναι χώρος που αρμόζει στην Φρόσω, όπως στην Τάσω τα μισοσκότεινα δωμάτια του φτωχοσπιτιού στην ποταμιά. Όπως κινούνταν στο κατώγι και η Θώμαινα. Αφού ο αργαλειός τοποθετείται στο κατώγι και αφού η ύφανση αποτελεί την σημαντικότερη δραστηριότητα αυτών των γυναικών, εννοείται ότι περνάνε τις περισσότερες ώρες τους στο "ανήλιαγο και απάττωτο κατώγι"⁴. Σκοτεινιά και μοναξιά υφαίνουν την καθημερινότητα της μεγαλύτερης κόρης του Κρασιά όπως μάλλον ύφαινε και αυτή της μητέρας και της γιαγιάς της : "Γι' αυτή το πέρασμα του καιρού το μετρά ο βρόντος του αργαλιού"⁵, τονίζει ο συγγραφέας. Όπως η Τάσω, η Φρόσω απεικονίζεται σαν ένας ίσκιος, ένας ίσκιος που βαδίζει ξυστά στους τοίχους. "Και το βράδι, όταν χύνεται το σούρουπο στο δρόμο, ίσκιος σκοτεινός,

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 20.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 26.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 25.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 66.

⁵ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 66.

μπαμπουλωμένος με τη **μαύρη** σκέπη γλυστρά προς τη **νυχτωμένη** πόλη γυρεύοντας νέα διασίδια και πλεξίματα ή τους φίλους του πατέρα, όταν πρωτίτερα βγήκε άκαρπο το στάσιμο της Παναγιούλας."¹ Η σκοτεινιά έχει τυλίξει τη ζωή της Φρόσως, και η ίδια, σαν να τελειοποιήσει την αρμονία με το περιβάλλον της, τυλίγεται στο σάλι του πατέρα, αφού το έβαψε μαύρο : "(...) κι ο **ίσκιος της Φρόσως** κίνησε κατά την πόλη."²

Την ίδια μοίρα φαίνονται να ακολουθούν οι δύο γυναίκες. Και όμως υπάρχει μεταξύ τους μια σημαντική διαφορά. Η Τάσω ασφαλώς είναι "αμαρτωλή" αλλά είναι ολόκληρη η ζωή της που αποτελεί ένα αμάρτημα. Έτσι γεννήθηκε, έτσι την έχουν συνηθίσει. Και ολόκληρη η ιστορία με το γιατρό δεν είναι παρά ένα άλλο επεισόδιο. Η περίπτωση της Φρόσως είναι τελείως διαφορετική. Γεννημένη σ'ένα περιβάλλον δηθέν πιο ευνοϊκό, που έπρεπε να της παρέχει όνομα και αξιοπρέπεια, την μέμφονται για τον υποβιβασμό της. Το σφάλμα της θα την απομονώσει και της επιβάλλει μια πολύ ασαφή υπόσταση, που δεν της εξασφαλίζει πια καμία θέση στην κοινωνία : "Το περασμένο της ξεχάστηκε πια και ξαναμπήκε λεύτερη στη ζωή του κόσμου. **Βέβαια** όχι πιά σαν κόρη ανύπαντρη, μα σαν **κατίτις ουδέτερο είδος, κατίτις ανάμεσα χήρας και γεροντοκόρης**"³. Μπορούμε δίκαια να αναρωτηθούμε αν, σε τέτοιες συνθήκες, δεν θα αξίζε καλύτερα για τη Φρόσω να μη μπει πια στην κοινωνική ζωή. Το "βέβαια" μπορεί να ερμηνευτεί ως μια επέμβαση του συγγραφέα, που φροντίζει να τονίσει κατά πόσο αυτή η συμπεριφορά είναι φυσική, ριζωμένη στις νοοτροπίες, ενώ η επανάληψη του "κατίτις", με όλη την μετριαστική του φόρτιση, δυναμώνει την εντύπωση του ασαφούς κενού πάνω στο οποίο βαδίζει η Φρόσω. Εντείνεται η υποκρισία μιας κοινωνίας που προσποιείται ότι συγχώρησε αλλά στην ουσία καταδικάζει την νεαρή "σε ισόβια". Δεν συγχωρεί το αμάρτημα που επέβαλλε στην

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 66.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 125.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 56.

ευπρέπεια της τάξης της. Το παράδειγμά της βάζει σε κίνδυνο και τις άλλες νέες γυναίκες της πόλης : "(...) το πάθημα της Φρόσως, και να λησμονήθηκε με τον καιρό, μένει πάντα στο κατώφλι της αχνό σημάδι, που δειλιάζει να το δρασκελίση κάθε κόρη γνωστική"¹. Έχει η Φρόσω να αντιμετωπίζει μια κοινωνία που αισθάνεται ότι οι καθιερωμένες αξίες θα τιναχθούνε και ψάχνει για ένοχους...

Το να είναι η μεγαλύτερη των τεσσάρων παιδιών, το να έχει πάρει στα χέρια της την καθημερινή διαχείριση της οικογένειας, δεν την προστατεύει από τα δυσμενή λόγια του αδελφού της. Και αυτή λέγεται "μουρή"², και σ' αυτήν ανατίθεται ως κύρια απασχόληση το φτιάξιμο του καφέ : "Του ξερ'ς ισύ απ'αυτά! Σύρι μέσα κι φκιάσι τούν καφέ"³, την διακοπτεί ο Γεσίλας ενώ ετοιμάζεται η αδελφή του να δώσει την άποψή της για κάποιον σύντροφό του που του έκανε επίσκεψη. Λίγες στιγμές πριν, την είχε ήδη ξαποστείλει, με ιδιαίτερα σκληρό τρόπο. Ενώ η Φρόσω, γεμάτη καλή θέληση και ασυνήθιστα χαρούμενη λόγω της επίσκεψης των στρατιωτών (το βάρος του κλειστού οικογενειακού κύκλου στον οποίο καταδικάζονται τα απομονωμένα κορίτσια από καιρό κάπως ελαφρώνει τούτη την ημέρα), προτείνει να βοηθήσει για το σιδέρωμα της στρατιωτικής στολής, την εξευτελίζει μπροστά στους συντρόφους του ο αδελφός της : "Θ' μάτι π' σιδέρουνε τ' φ' στανέλα τ' πατέρα."⁴. Ξεσπάει έτσι η περιφρόνησή του για το "κατίτις" που έμεινε πίσω σε όλα, ακόμα και στις γυναικείες ασχολίες αφού οικοδέσποινα δεν έγινε ποτέ.

Οι δύο μικρές αδελφές της Φρόσως, η Μαριώ και η Κούλα, παίρνοντας απόφαση ότι ούτε το όνομα ούτε η περιουσία δεν μπορούν πια να τους "φέρουν" κανένα γαμπρό, προσπαθούν να διαχειριστούν με άλλους τρόπους την εξασφάλιση του μέλλοντός

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 64.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 150.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 164.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 164.

τους. Αυτές ανοίγουν τις πόρτες, εγκαθίστανται στα μπαλκόνια, κάνουν ό, τι είναι στα χέρια τους για να αποσπάσουν τη προσοχή των αξιωματικών. Κάποιας σημασίας είναι το γεγονός ότι οι δύο τους δεν υφαίνονται, ή τουλάχιστον δεν αποτελεί η ύφανση η σημαντικότερή τους δραστηριότητα. Αυτές κεντάνε. Αυτό υπονοεί μια μεγάλη διαφορά με την αδελφή τους, εφόσον το κίνημα δεν τα καταδικάζει στη σκοτεινιά του κατωγιού. Αντίθετα, τους παρέχει μια αφορμή για να στέκονται στο μπαλκόνι και να βρεθούν στην πρώτη θέση να "παραμονεύουν" τα πηγαινέλα στο βελούχι, ακριβώς απέναντι από την κούλια. Υιοθετούν έτσι τις εμβληματικές συμπεριφορές της γυναίκας που φιλοδοξεί να παντρευτεί οπωσδήποτε. Η φουστανέλα τις προσελκύει περισσότερο από τον μάλλον πολύ κοινό ρουχισμό τουπραματεύτη... Έντονα δραστήριες, προσπαθούν να αντισταθμίσουν την φτώχεια του ντύσιματός τους με τις επανειλημμένες απαιτήσεις τους : κορδέλες, καρφίτσες, στολίδια... Η αναπόφευκτη ζήλια θα ξεσηκώσει τις δύο αδελφές τη μια εναντίον της άλλης. Επηρεάζονται βαθιά από τις σχηματικές και μισογύνειες αντιλήψεις μιας κοινωνίας στα μάτια της οποίας σκοπός της γυναίκας είναι να προσελκύσει, να λάβει δώρα και να βρεί τον ιδεώδη γαμπρό. Αλλά, ούτε κι έτσι δεν εξασφαλίζουν στον εαυτό τους μια θέση στον ήλιο... Η επιπολαιότητα και η ελαφρότητα της συμπεριφοράς που υιοθετούν για να πετύχουν το μεγάλο και σοβαρό σκοπό τους, θα διασκεδάσουν αλλά δεν θα ξεγελάσουν τους στρατιώτες, ή θα τους αποθαρρύνουν.

Δ.3. Η Ευανθία, το βάρος της οικογενειακής ατμόσφαιρας

Επιπόλαιη, αν και το κοινωνικό περιβάλλον διαφέρει τελείως απ' αυτό του Πύργου του ακροπόταμου, και της Τάσως, μπορεί να φαίνεται επίσης η Ευανθία, η ξαδέλφη του Στέφανου στο Φθινόπωρο. Με την Ευανθία, μας παραδίδει ο Χατζόπουλος ένα γυναικείο πρόσωπο στο οποίο διακρίνουμε διάφορες αποχρώσεις, σαν αυτές που ρίχνει το φως πάνω στο κορμί ή στα ρούχα της. Η μοίρα της είναι στενά δεμένη μ' αυτή της Μαρίκας. Ποιά από τις δύο τελικά θα κερδίσει την καρδιά του Στέφανου ; Όπως το υπογραμμίσανε όλοι οι κριτικοί, η Μαρίκα τραβάει τον Στέφανο προς τον

θάνατο, και η Ευανθία προς τη ζωή (αν και φέρει το όνομα μιας άλλης Ευανθίας, αδελφής του ίδιου του Στέφανου, που πέθανε μικρή). Και όντως παρουσιάζεται ως πολύ ζωντανή, και μάλιστα, σε κάποιες στιγμές, ζωνηρή. Κατά κάποιο τρόπο, προσπαθεί και αυτή να τραβάει την προσοχή του Στέφανου όπως το κάνουν η Μαριώ και η Κούλα με τους αξιωματικούς. Τα γέλια της αντηχούν συχνά, αλλά είναι επίσης συχνά απρόοπτα και άκαιρα σ'ένα περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από την σοβαρότητα και την σιωπή. Αποτελούν όμως έναν τρόπο να τραβήξει τα μάτια των άλλων, ακόμα και αν τους δίνει έτσι αφορμή να την καταδικάζουν, όπως στη σκηνή που διαδραματίζεται στο εξωκκλήσι¹. Με τον ίδιο τρόπο, συμπεριφέρεται σαν παιδί που χαίρεται για κάποιο ευχάριστο σχέδιο (το να πάνε μαζί με τον Στέφανο να δούνε τα ιγγλεζικά καράβια) : "Η Ευανθία χτύπησε τα χέρια, όταν της έταξε και η κυρία Κατίγκω πώς θα πάνε"², προκαλώντας θόρυβο σ'ένα σιωπηλό σπίτι, όπου η κυρία Κατίγκω δεσπόζει αυστηρά. Φιλάρεσκη, ακολουθεί τη μόδα και φροντίζει με μεγάλη προσπάθεια την εμφάνισή της και καταδεικνύεται εύκολα προκλητική, παραδείγματος χάρη όταν επιδιώκει τα συγχαρητήρια του Στέφανου για τα μαλλιά της³. Μπορεί να γίνει και επίμονη και αδιάκριτη όταν κάτι θέλει να διευκρινίσει, όπως στις σελίδες 118-119, ρωτώντας τον Στέφανο για το αν πήγε ή όχι, την παραμονή, στη λέσχη (δηλαδή για το τι έκανε και ποιούς συνάντησε). Μπορούμε επίσης να υποψιαστούμε τη ζήλια της απέναντι στη Μαρίκα, όταν λάμπει μια κίτρινη λάμψη στα μάτια της⁴. Με λίγα λόγια, απεικονίζεται έτσι μια νεαρή γυναίκα που διαφέρει από την Τάσω όσο και από τις κόρες του Κρανιά όσον αφορά το χαρακτήρα, το περιβάλλον και τα μέσα που έχει για να βρει κάποιον να παντρευτεί (αφού η γιαγιά τελικά θα συμπληρώσει την προίκα της). Έξυπνη, μάλλον προσελκυστική, τολμηρή, προερχομένη από εύπορο

---

¹ Φθινόπωρο, σελ. 154.

² Φθινόπωρο, σελ. 124.

³ Φθινόπωρο, σελ. 97.

⁴ Φθινόπωρο, σελ. 167.

περιβάλλον, προσφέρει ζωντάνια σε σπίτια που βαραίνουν δύο θάνατοι (αυτό, περασμένο, της ομώνυμής της, και αυτό, που θα συμβεί σ' ένα εγγύς μέλλον, της Μαρίκας). Και όμως, αυτή επίσης θα αποτύχει το σκοπό της. Δεν αρμόζει στον σιωπηλό και ασφυκτικό κόσμο της οικογένειας του Στέφανου. Ακόμα και αν, εφόσον πλησιάζει ο θάνατος της Μαρίκας, γίνεται όλο και πιο σοβαρή, καταδεικνύεται όλο και πιο ώριμη και αποκτά μια εντονότερη προσωπικότητα, το αποτέλεσμα για την Ευανθία είναι το ίδιο που γνώρισαν η Τάσω, η Φρόσω, η Μαριώ και η Κούλα : και αυτή περιμένει άδικα¹ και ενώ την πνίγουν οι λυγμοί μετά από το θάνατο της Μαρίκας και πέφτει κάτω, δεν βρίσκεται κανείς να τη βοηθήσει να σηκώνεται, και ο Στέφανος βγαίνει από το σαλόνι χωρίς να της δώσει σημασία.

Ολόκληρη η αποτυχία της Ευανθίας εκφράζεται σπαρακτικά με τις τελευταίες λέξεις του μυθιστορήματος, που αποτελούν και τα λόγια του τραγουδιού που λέει τότε μαζί με την κυρία Κατίγκω, και που θα μπορούσε να είναι το τραγούδι όλων των γυναικείων προσώπων που μελετήσαμε σ' αυτό το μέρος της εργασίας :

*“προσμένω να βρώ-
Τι τάχα προσμένω ;”*

***

Η ταξική ιεράρχηση στέκεται σκληρή, καθιερωμένη από καιρό, θεμελιώδες στοιχείο της κοινωνικής ζωής. Κλοιός από το οποίο δεν απαλλάσσεται κανείς, κυριεύει κάθε είδος σχέσεων. Δεν αφήνει ελπίδα καμίας αλλαγής ή βελτίωσης της κατάστασης τους σε όσους βρίσκονται κάτω στην κοινωνική κλίμακα και επιβάλλει σε όσους βρίσκονται στις ανώτερες τάξεις το καθήκον να διασώσουν, με τις ενδεικνυόμενες επιλογές και τις σωστές συμπεριφορές, το κύρος του ονόματος και της οικογένειας, υπεύθυνοι απέναντι στους προγόνους όσο και στους απογόνους. Η οικογένεια είναι

---

¹ Φθινόπωρο, σελ. 170.

βασικός παράγοντας και βοηθός των καθιερωμένων καταστάσεων, σημαδεμένη είτε από την ηθική υποχρέωση να διασώσει τα κεκτημένα είτε να αποδεχθεί το βάρος της καταγωγής. Τέτοιες αντιλήψεις σημαδεύουν και κυριαρχούν από καιρό τις νοοτροπίες, το πιο ενδόμυχο μέρος της ανθρώπινης ψυχής. Τα διάφορα επίπεδα έχουνε συνυφανθεί τόσο στενά που δύσκολα διακρίνονται πια οι επιρροές : οι νοοτροπίες φαίνονται έτσι να επηρεάζονται από την ταξική ιεράρχηση και συνάμα να είναι οι πιο σίγουροι βοηθοί και προστάτες της. Σε τέτοιες συνθήκες, κυριαρχεί η εντύπωση ότι, όντως, όλα καταδικάζονται στο να παραμείνουν απaráλλαχτα...

***

Τρίτο μέρος

"Και πήρε την απόφασή του"¹ :

προσπάθειες και ελπίδες

Η κοινωνία στην οποία διαδραματίζονται τα τρία πεζογραφήματα (όπως και τα υπόλοιπα που δεν μελετούνται σ' αυτή την εργασία) παρουσιάζει πολλαπλά σημάδια ενός αμετάκλητου και ασφυκτικού συντηρητισμού. Αυτό πάντως υπογραμμίσανε οι μεγάλοι κριτικοί που ασχολήθηκαν με την πεζογραφική παραγωγή του Χατζόπουλου. Το έργο του, εφόσον είχε μεγάλη απήχηση, εφόσον επίσης βρισκόταν στα όρια μεταξύ διαφόρων λογοτεχνικών ρευμάτων και εισήγαγε καινούργιους εκφραστικούς τρόπους, μελετήθηκε από πολλούς, εκ των οποίων ο Αποστόλος Σαχίνης, ο Τακης Καρβέλης, ο Γιάνης Κορδάτος, ή ακόμα ο Τέλλος Άγρας. Από τις αναλύσεις τους, κρατήσαμε αποκλειστικά όσα φανερώνουν μια σαφή σχέση με την πρόθεσή μας.

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 183.

Σημαντική θέση στις μελέτες που αφιερώθηκαν στον Χατζόπουλο κρατάει, όπως είναι αναμενόμενο, το θέμα των σοσιαλιστικών του ιδεών, και της επεξεργασίας τους στα έργα του.

Οι κρίσεις δίστανται. Υπάρχουν αυτοί που αναγνωρίζουν τα ίχνη των σοσιαλιστικών ιδεών στα έργα. Ο Καρβέλης, π.χ. αναγνωρίζει την επιρροή τους στο έργο του Χατζόπουλου (και του Θεοτόκη), αλλά θεωρώντας τους ως μέσο και όχι ως στόχο. Για τον Κορδάτο επίσης ο Χατζόπουλος είναι, μαζί με τον Θεοτόκη, "από τους πρώτους που προσχώρησαν στο σοσιαλισμό και έδωσαν στα πεζογραφήματα και στην ποίησή τους κοινωνικό χρώμα."¹

Υπάρχουν ακόμα αυτοί που δυσκολεύονται να διακρίνουν τη "σφραγίδα" των πολιτικών πεποιθήσεων του συγγραφέα. Πρέπει εν παρόδω να υπενθυμιστεί ότι από το σοσιαλισμό, είχε στραφεί μετέπειτα προς τις βενιζελικές αντιλήψεις και ότι μετά από το 1914, ήδη "ο πρώτος ενθουσιασμός θα μετριαστεί"². Έτσι ο Δημήτρης Τσάκωνας π.χ. διακρίνει μια απογοήτευση, προκαλούμενη από την διαπίστωση της ασυμβατότητας του σοσιαλισμού με την ελληνική πραγματικότητα και μια ανικανότητα να εισαγάγει σε τέτοιες συνθήκες ο "σοσιαλιστής ιδεαλιστής" τα ιδεώδη του : "(...) απογοητεύθηκε γιατί τα πράγματα δεν ήταν τόσο ονειρεμένα όσο τα φανταζόταν, αφού έλειπαν αληθινά ηθικοί οδηγοί. Δεν αρνήθηκε τα ιδανικά του, μα παραιτήθηκε από τον αγώνα, ή μάλλον κι από τη θέληση του αγώνα."³ Μια λίγο διαφορετική ανάλυση κάνει ο Απόστολος Σαχίνης. Για αυτόν, "Η μύησή του στο σοσιαλισμό και ο αρχικός ενθουσιασμός του για τις θεωρίες του Karl Marx, παρ' όλο που αποτέλεσαν μια ακόμα αιτία του ψυχικού διχασμού του, δεν ζημίωσαν την πεζογραφία του."⁴ Ακόμα και αν παραμένει σχετικά ασαφές σε τι δεν ζημίωσαν ή σε τι θα μπορούσαν

---

¹ Γ. Κορδάτος, Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, σελ.499.

² Τ. Καρβέλης, ό.π., σελ. 170.

³ Δ. Τσάκωνας, Επιτομή ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Εκδόσεις Κάκτος, 1994, σελ. 261.

⁴ Α. Σαχίνης, Το ελληνικό μυθιστόρημα, σελ. 178.

να ζημιώνουν οι ιδέες του Χατζόπουλου τα έργα του, η ανάλυση όμως υπογραμμίζει επίσης, σαν εν παρόδω, τον ψυχικό διχασμό (ανάμεσα στον ρεαλισμό και τον συμβολισμό) του συγγραφέα, που, κατά τον Σαχίνη, μαζί με την πάντα ανικανοποίητη αναζήτησή του, "χαρακτηρίζουν την έκφρασή του στη λογοτεχνία."

Ψυχικός διχασμός... και απαισιοδοξία, τονίζονται από τους κριτικούς, ιδιαίτερα από τον Καρβέλη και τον Σαχίνη.

Και οι δύο τους χρησιμοποιούν ένα παρόμοιο λεξιλόγιο για τα έργα του Χατζόπουλου : "ξεπεσμός", "ασφυκτικό περιβάλλον", (κατά τον Τάκη Καρβέλη), "κατρακύλημα", "χαμένες ευτυχίες" "έμφυτη απαισιοδοξία" (κατά τον Απόστολο Σαχίνη), τα χαρακτηρίζουν.

Μέχρι κάποιο συγκεκριμένο σημείο, δεν μπορούμε παρά να τους δώσουμε δίκιο, οι προσωπικές μοίρες τις οποίες μελετήσαμε στο προηγούμενο μέρος επιβεβαιώνουν τα συμπεράσματά τους.

Κι όμως, δεν μπορούμε παρά να αισθανθούμε μια αμηχανία μπροστά στη γενίκευση που φαίνεται να κυριαρχεί στις αναλύσεις. Όσο πιο θετικός και να είναι ο Καρβέλης, θεωρεί ωστόσο, όπως και ο Σαχίνης ότι όλα τα πρόσωπα μοιράζονται την ίδια αναπόφευκτη δυστυχή μοίρα. "Δεν υπάρχει λύτρωση, δεν υπάρχει σωτηρία, δεν υπάρχει φως", διαπιστώνει ο Σαχίνης.¹ Ελπίδα δεν υπάρχει... Άρα, θα είχε τόσο οριστικά απαρνηθεί τα ιδεώδη του ο Χατζόπουλος; Και αν έπρεπε να ψάξουμε στις μικρές λεπτομέρειες, στους "κόκκους άμμου", για να λύσουμε, κατά κάποιο τρόπο το ενδεχομένο παράδοξο ;

---

¹ Α. Σαχίνης, ό.π., σελ 183.

Α. Οι προάγγελοι μιας αλλαγής, ανεπαίσθητες μεταβολές

A.1 Αναζητώντας μικρά χαλίκια...

Μακριά από μεγάλες ιδεολογικές δηλώσεις, ορισμένοι υπαινιγμοί δεν μπορούν παρά να μας φαίνεται ότι αξίζουν να σημειωθούν. Πρόκειται για συνήθειες ή συμπεριφορές που τώρα αποδεικνύονται μάταιες ή δεν διεκπεραιώνονται επειδή η σημασία τους έχει χαθεί.

Η Θρησκεία, παραδείγματος χάρη, ρεζιλεύεται σε μια από τις πολύ σπάνιες αναφορές που κάνει ο συγγραφέας : στην Τάσω, θα αποδειχθεί τελείως άσκοπη, ενώ φουντώνει η βλογιά στις προσπάθειες που θα κάνουν οι χωριάτες να αναχαιτήσουν την επιδημία : "(...) κι η Παναγιά η Βλαχέραινα, που την κατεβάσαν από το μοναστήρι παπάδες και προεστοί, δε βοήθησε κι ας τη γυρίσανε με ψαλμωδιές και λιβάνια σ' όλους τους δρόμους του χωριού"¹. Λίγα λόγια αρκούν να διαπιστώνουν την απώλεια δύναμης ενός θεμελιώδους κοινωνικού στοιχείου. Στον Πύργο του ακροπόταμου, τονίζει ο Χατζόπουλος, όχι χωρίς ειρωνεία, την αδυναμία των Θρησκευτικών πεπονηθήσεων απέναντι στις ανθρώπινες ορμές, εφόσον απετύχουν οι πρώτες να κατασιγάσουν τις δεύτερες στη συμπεριφορά της Θείας : "Ήξερε πως σάν καλή χριστιανή δεν έφτανε να μη βάλει τίποτε στο στόμα της ανήμερα πριν πάη να κοινωνήσει, έπρεπε κιόλας να μη βγάλη λόγο κακό από αυτό. Μα η Φρόσω την είχε φουρκίσει κ' η κοινωνιά της πήγαινε χαμένη."² Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε εδώ και την περιπαιχτική συμπεριφορά της Ευανθίας στην σκηνή που διαδραματίζεται στο εξωκκλήσι³, αλλά προτιμάμε, όπως το τονίσαμε στο δεύτερο μέρος της εργασίας, να

---

¹ Τάσω, σελ. 27.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ.26.

³ Φθινόπωρο, σελ. 155 και 157.

την αποδώσουμε στο χαρακτήρα της νεάς κοπέλας παρά σε μια προσπάθεια χλευασμού της Θρησκείας.

Υπάρχει όμως και ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που ματαιώνεται και ρεζιλεύεται. Δύο φορές στην Τάσω επισείεται η απειλή ενός "εγκλήματος τιμής". Στην πρώτη περίπτωση, πρόκειται για τον αδελφό της Τάσως που ισχυρίζεται ότι θα τη σκοτώσει επειδή "μπάζει μέσα (τον αγαπητικό της) μέρα μεσημέρι."¹ Στην δεύτερη, είναι ο Νικολούλης που απειλεί να το κάνει επειδή ζει η Τάσω φανερά με κάποιον λοχία². Αλλά και οι δύο, αδελφός και σύζυγος, έχουν να αντιμετωπίσουν συνομιλητές (ένα γείτονα όσον αφορά τον αδελφό, και το γιατρό όσον αφορά τον Νικολούλη) που κατευνάζουν με ειρωνεία και χιούμορ τις "ανδροπρεπείς" ορμές τους : "Έλα τώρα, πάμε να συχάσεις κι **άλλη φορά** τους σκοτώνεις, σα δεν είμαστε μεις μπροστά"³ λέει ο πρώτος, "Γίνε πρώτα καλά κι **ύστερα** τη σκοτώνεις"⁴, συμβουλεύει φιλικά ο δεύτερος.

Πάλι στο θέμα της τιμής, άλλο σημάδι μικρών μεταβολών στα ηθή, που γνωστοποιεί ο Χατζόπουλος σαν υπαινικτικά, είναι και η πραχτική αντίδραση που τελικά θα υιοθετήσει ο Θώμος Κρανιάς στην υπόθεση του "γιού του μπακάλη". Τονίζει ο συγγραφέας ότι "Το πρώτο που σκέφτηκε είτανε να τρέξει να βιάστη τον ατιμαστή να διορθώσει το κακό"⁵, αναφερόμενος στην συνηθισμένη συμπεριφορά ενός ταπεινωμένου οικογενειάρχη. Αλλά, συνεχίζει ο Χατζόπουλος, "Μα η πράξη δεν είν' εύκολη σαν το στοχασμό."⁶ Λείπουνε πια οι άνθρωποι που θα μπορούσαν να

---

¹ Τάσω, σελ. 32.

² Τάσω, σελ. 80.

³ Τάσω, σελ. 32.

⁴ Τάσω, σελ. 80.

⁵ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 29.

⁶ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ.30.

βοηθήσουν τον δυστυχή πατέρα στην υπόθεση. Μάταια απαριθμούνται, πάλι όχι χωρίς ειρωνεία : οι νταλαμτζήδες και τσολιάδες, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν την παράδοση, βρίσκονται μακριά στα βουνά, και ο ξάδελφος, της επιρροής του οποίου ο Κρανιάς είχε άλλοτε επωφεληθεί, "ο' τε τον νοιάζεται άλλο (...)"¹. Και "Έτσι, τελειώνει ο Χατζόπουλος, άλλαχτήκανε δυο τρία γράμματα **ευγενικά και φιλικά (...)**"². Ασφαλώς, μπορούμε να αποδώσουμε τούτο το τέλος στην απομόνωση στην οποία μπαίνει σταδιακά η οικογένεια και στην απώλεια εκτίμησης που υφίσταται ο Κρανιάς, αλλά τονίζει και την αχρηστία στην οποία πέφτει αυτή η συνήθεια.

Έτσι μπορεί ο αναγνώστης να διακρίνει μικρά σημάδια μιας μεταβολής στις αντιδράσεις των πρωταγωνιστών σε διάφορες καταστάσεις της καθημερινότητας.

A.2 Ο γιατρός, ή τα καλά της ροής του χρόνου.

Η ίδια η ζωή, ακόμα και στην φυσική της πορεία, μπορεί να φέρει αλλαγές πιο ριζικές και πρακτικές.

Αυτό διατηρούμε στην Τάσω, όσον αφορά τον γιατρό. Πρώτον, αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι, ενώ ζούσε ακόμα ο πατέρας του, ήδη είχε διαφοροποιηθεί ο γιός με το να κάνει σπουδές και να γίνει γιατρός και ότι δεν αφήνει το θάνατο του πατέρα να αλλάξει ριζικά την κατάστασή του ("Δεν ήθελα ν' αφήσω ολότελα τη γιατρική και να **περιοριστώ** μόνο στα χτήματα", λέει ξεκάθαρα στην σελίδα 56). Αλλά, αφού πέθανε ο πατέρας, εμφανίζοντα καινούργιες, βολικές ευκαιρίες. Εν τω μεταξύ, παντρεύεται η αδελφή του (που πολύ σπάνια επεμβαίνει στο διήγημα και για την οποία δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτα), κι έτσι βρίσκεται ο γιατρός ελεύθερος (αν και, όπως το υπογραμμίσαμε, η μητέρα παίζει ακόμα ένα συντηρητικό ρόλο και επιθυμεί να του φέρει εμπόδια) να πραγματοποιήσει μερικές αλλαγές στο πλαίσιο όπου ζει.

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 30..

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 31.

Στο σπίτι, παραδείματος χάρη., ανοίγει στις καμάρες του, στο κατώγι, μια πόρτα προς το δρόμο, αντικρύ από το χαμόσπιτο της Τάσως, με αφορμή να διευκολύνει την πρόσβαση των αρρώστων του και να "μη βρομεύουν την μπροστινή είσοδο."¹ Αφού η μητέρα του ακόμα ζεί σ' αυτό το σπίτι, φυσικό είναι να αναγκάζεται ο γιός να "δώσει λογαριασμούς" σ' αυτήν, αλλά αξιοσημείωτο είναι ότι ο γιατρός έχει την αυθάδεια να πραγματοποιήσει επεμβάσεις, και μάλιστα διανοίξεις... Φαίνεται να ανοίγεται μπροστά στο γιατρό μια καινούργια ζωή και να του δίνεται μια μεγάλη φόρα : "(...) **νοικοκύρης καθώς ήμουνα πια στο σπίτι μου**, λίγο μένοιαζε για τις μουρμούρες της μητέρας μου και του κόσμου."² Την ίδια εποχή, αγοράζει κι ένα καινούργιο άλογο, το οποίο παίρνει τη θέση του παλαιού ψαρή του πατέρα, επισημαίνοντας έτσι και την αλλαγή της κατάστασής του. Τέλος, στοιχείο που μπορεί να αποτελεί την πιο σημαντική αλλαγή, σχεδιάζει να πραγματοποιήσει αυτό που δεν κατόρθωσε τελικά ο πατέρας και που επιθυμεί τόσο πολύ ο Νικολούλης : να αγοράσει τα χτήματα που αγγίζουσε τα δικά του, εκπληρώνοντας έτσι και διεκπεραιώνοντας το έργο των προγόνων του.

Αυτές οι βελτιώσεις, αν και είναι πολύ πρακτικές, καταδεικνύουν την ικανότητα που κατέχει ο γιατρός, παρά τα φαινόμενα, να προχωρήσει. Ωστόσο, δεν περιορίζονται οι αλλαγές σ' αυτές της καθημερινής κατάστασής του, και υπάρχουν άλλες, άλλου είδους, οι οποίες είναι πιο σημαντικές.

Όπως το τονίσαμε προηγουμένως, ο γιατρός είναι άνθρωπος του "ίσιου δρόμου", ο οποίος "προστατεύεται από τους καθιερωμένους κοινωνικούς κώδικες"³, και δεν είναι έτοιμος να ριψοκινδυνεύει την κοινωνική του θέση για τα αισθήματα μιάς γυναίκας της κατώτερης τάξης. Άνθρωπο χωρίς μεταμέλειες ούτε τύψεις, γνήσιο καρπό των ηθών της κοινωνίας που τον έθρεψε, έτσι μας ωθεί να τον

---

¹ Τάσω, σελ. 56.

² Τάσω, σελ. 56.

³ Τάκης Καρβέλης, ό.π., σελ. 177.

χαρακτηρισούμε η αφήγηση. Αξιοπρόσεκτο είναι όμως το γεγονός ότι τα προοίμια μιας μεταβολής εμφανίζονται όταν επιστρέφει ο γιατρός από το σπίτι στην ποταμιά, αφού του φέρθηκε επίθετικά η Τάσω που μόλις έμαθε το νέο του προγραμματισμένου του γάμου. Τότε συνειδητοποίησε το σφάλμα που έκανε ως προς τον εαυτό του, χωρίς απολύτως να λάβει υπόψη το αντίκτυπο για την Τάσω : " «Είδες αδιαντροπία », έλεγε μια φωνή μέσα μου : « μα **ποιός σου φταίει** ; αυτά παθαίνει όποιος μπερδεύεται με τους κατώτερους του (...) »¹. Αυτή είναι η πρώτη φάση της μεταβολής του : το να αναγνωρίζει τις δικές του ευθύνες στη δύσκολη κατάσταση, παύοντας να τις επιρρίπτει αποκλειστικά στη νεαρή γυναίκα. Επίσης, τότε μόνο καταδέχεται ο γιατρός να εξετάζει το αν τα παιδιά όντως μπορούν να είναι δικά του, συνειδητοποιώντας την ενδεχόμενη εύθυνή του και τις ενδεχόμενες συνέπειες : "**Πρώτη φορά** το στοχαζόμουν και ρωτούσα σοβαρά τον εαυτό μου. (...) Μα τώρα αυτή τη νύχτα, άρχισε να με **βασανίζει** η ιδέα (...) "².

Μπορούμε να μιλήσουμε για μια πρώτη συνειδητοποίηση, υπαγορευμένη από την πίεση των γεγονότων.

Ωστόσο, η πιο ενδεικτική ψυχολογική μεταβολή θα χρειαστεί μια προσωπική μακρόχρονη πορεία του γιατρού. Την επιτρέπει ο χρόνος που θέτει ο συγγραφέας ανάμεσα στην εποχή όπου διαδραματίστηκαν τα ιστορούμενα, και σ'αυτή όπου εξιστορούνται. Όπως το υπογραμμίζει ο Καρβέλης, "Ο αφηγητής, τώρα που αφηγείται την ιστορία, έχει και στιγμές ειλικρίνειας και αυτοκριτικής."³. Αυτό διαφαίνεται ιδιαίτερα στις αράδες που ακολουθούν τη σκηνή της νυχτερινής εισβολής της Τάσω στο σπίτι του γιατρού, αφού παρέλαβε τα δώρα χάρη στα οποία έλπιζε αυτός να την καθυσχύσει. Αυτή η σκηνή διαδραματίζεται αμέσως μετά αυτή που

---

¹ Τάσω, σελ. 65.

² Τάσω, σελ. 68.

³ Τάκης Καρβέλης, ό.π., σελ 177.

μπορούμε να κατονομάσουμε "της πρώτης συνειδητοποίησης". Ας υπενθυμίζουμε ότι, σε συνέχεια της φιλονικίας στο σπίτι της ποταμιάς, ο γιατρός στέλνει δωρά για όλη την οικογένεια της Τάσως. Αυτή, θυμωμένη και θιγμένη, έρχεται για πρώτη φορά, νύχτα, σπίτι του για να ξεκαθαρίσει την κατάσταση και τα αισθήματά της. Δεν μπορούμε παρά να εντοπίσουμε δύο διαφορετικά επίπεδα στις σελίδες 66 έως 69, που αφορούν τούτη την έντονη συζήτηση. Το πρώτο επίπεδο είναι αυτό του διαλόγου ανάμεσα στην Τάσω και το γιατρό. Τα λόγια του γιατρού είναι απότομα, το ύφος εχθρικό, γεμάτο περιφρόνηση, μομφές και απειλές ("Εσύ θα το μετανιώσεις", "Το στοχάστηκες ποτέ με τα σωστά σου πως θα περνούσε έτσι όλη η ζωή;", "Τι κάνεις τόσο σούσουρο", "Έτσι είν' η ζωή. Δεν το κατάλαβες ακόμα;" ή ακόμα "Για στάσου, **μωρή Τάσω** : για στοχάσου το καλά", π.χ.) και χρησιμοποιείται επανειλημένα η προστακτική για να αποσαφηνιστεί η προσπάθεια του γιατρού να επιβάλει τη σιωπή στην επισκέπτριά του. Το δεύτερο επίπεδο βρίσκεται στο χρόνο του αφηγητή : πέρασαν τα χρόνια και ήρθε η ώρα της "δεύτερης αναγνώσης" των γεγονότων και τότε συναντάμε αρκετά σημάδια της ψυχολογικής εξέλιξης του γιατρού. Πρώτον, αναγνωρίζει, χάρη στη χρονική απόσταση, ότι μάλλον λάθος ερμήνευσε ορισμένα λόγια της Τάσως : "Αυτό το νόημα **έδιν**α στο λόγο που μου είχε πει (...)"¹, αποδεικνύοντας έτσι ότι τώρα κατάλαβε ότι αυτή η ερμηνεία ήταν δική του, και ότι μάλλον έκανε τότε λάθος. Το ίδιο επαναλαμβάνεται λίγο αργότερα, ακόμα σαφέστερα : "**Την ώρα αυτή** τον συλλογίζουμαι το λόγο της. **Τη στιγμή όμως** που τον άκουσα μού άναψε μονάχα πιό πολύ το αίμα."², σαφές εξομολόγηση ότι συνειδητοποίησε ο γιατρός το αδίκημα που έριξε τότε στην Τάσω και την ακατανόηση που έδειξε τότε. Παρομοίως, το να θυμηθεί και να σημειώσει ότι "Το βράδι **είχα ξεχάσει πές ολότελα τα πρωινά** και στοχαζόμουνα μονάχα την καινούργια ζωή που άρχιζε για

---

¹ Τάσω, σελ 65.

² Τάσω, σελ. 67.

μένα. Με την **πρωτόγνωρη χαρά** της κατέβηκα (...) να κοιμηθώ (...)"¹, δείχνει κατά πόσο του φαίνεται τώρα ανυπεύθυνη και ενδεικτική αυτή η ξενισιά του. Αυτή η "πρωτόγνωρη χαρά" χαρακτηρίζει μάλλον ένα παιδί, και όχι έναν ώριμο και υπεύθυνο άνθρωπο : έτσι βλέπει ο γιατρός, χάρη στην αποστασιοποίηση, τον εαυτό του. Με τον ίδιο τρόπο αναλύει και την αγάπη του για την αρρεβωνιαστικιά του : "Αγάπη τραγική δε με είχε πιάσει, δίχως άλλο. **Μονάχα μια συμπάθεια και στοργή (...)**."²

Τελικά, χάρη στο χρόνο, εμφανίζεται ο γιατρός μια πλήρη ειλικρίνεια, η οποία όχι μόνο τον κάνει συμπαθητικό στα ματιά του αναγνώστη, αλλά που επίσης καταδεικνύει ότι ο χρόνος είναι ελπιδόφορος όσον αφορά την προσωπική διαδρομή του καθενός. Τα χρόνια που πέρασαν έφεραν στον γιατρό την ευκαιρία της ενδοσκοπικής εξέλιξης. Η αναγνώριση λανθασμένων αντιλήψεων και άδικων αντιδράσεων αποτελεί μία σημαντική πρόοδο και μια ταπεινοσύνη οι οποίες βρίσκονται σε αντίθεση με την υπεροψία που χαρακτήριζε τον νεαρό άνδρα. Ενσαρκώνει την ελπίδα για μια προσωπική σωτηρία του καθενός, με την προϋπόθεση ότι αποδέχεται να κάνει την αυτοκριτική του.

Η τελευταία σκηνή μας δείχνει τον γιατρό εξιστορώντας το βράδυ της κηδείας του Νικολούλη και δίνοντας έτσι επίλογο στην αφήγησή του : "Το βράδι, καθώς έτυχε να βγώ έξω στο μπαλκόνι, **είδα τον τενεκιτζή** που έτρωγε μαζί της στην αυλή σαν πάντα. Στο χρόνο είπαν ότι τον παντρεύτηκε. Ήταν όμορφη, όμορφος είναι ακόμα ο σατανάς, δε θέλει να γεράσει."³ Δυο παρατηρήσεις μας εμπνέουν αυτές οι αράδες. Πρώτα, ενδεικτική μας φαίνεται η διατύπωση "είδα τον τενεκιτζή που έτρωγε μαζί της" (και όχι, "είδα την Τάσω"). Είναι τότε ο τενεκιτζής που αποσπά την προσοχή του γιατρού. Μπαίνει τότε αυτός στη θέση του τυχερού εραστή, ταυτίζεται μια στιγμή

---

¹ Τάσω, σελ 66.

² Τάσω, σελ. 69.

³ Τάσω, σελ. 84.

μ' αυτόν. Σαν να αναγνώριζε, μετά από χρόνια, την μεταμέλειά του : Θα μπορούσε να σταθεί αυτός στη θέση του τενεκιτζή, θα μπορούσε να είναι αυτός που τρώει "μαζί της", αν είχε τότε την απαιτούμενη αυθάδεια. Δεύτερον, πρώτη φορά κάνει υπαινιγμό στην ομορφιά της Τάσως, ή μάλλον πρώτη φορά την αναγνωρίζει καθαρά. Σατανική ομορφιά, η οποία "δε θέλει να γεράσει" : παντρεύτηκε, πέρασαν τα χρόνια, κι όμως δεν γέρασε, δεν πέρασε η ομορφιά της Τάσως. Εκείνο τα βράδυ στα λουτρά, σατανάς ονομάζονται μαζί ομορφιά, μεταμέλεια, τύψη και πίκρα.. σαν να άνοιγε μπροστά τα μάτια του γιατρού η συνείδηση ότι "άλλος δρόμος" υπήρχε.

Μια τέτοια πορεία υπονοεί μια στροφή προς άλλες διαστάσεις της ζωής, η οποία διαφοροποιεί τον γιατρό από τους συντρόφους με τους οποίους περνάει τις διακοπές του : " «Τ'τανουθήλ'κου τ'ανεμ », ψιθύρισε ο απόστρατος σπαθοφόρος και φύσηξε τα ρουθούνια του. Ο έμπορος είχε αποκοιμηθεί."¹ Η διαφοροποίηση καταδεικνύει κατά πόσο η εξέλιξη αποτελεί ένα πολύ προσωπικό θέμα στο οποίο δεν μπορεί να ενεργεί κανένα κοινωνικό δεδομένο.

A.3. Ο Θώμος Κρασιάς, μια απρόοπτη ψυχολογική ανάπτυξη

Την ίδια ελπίδα παρέχει, παρά τα φαινόμενα, το πρόσωπο του πρώην επάρχου και του πρώην άρχοντα (ίσως παίζουνε ρόλο αυτά τα "πρώην" στην προσωπική του εξέλιξη), στον Πύργο του ακροπόταμου. Ο Χατζόπουλος στήνει μεσά απ' αυτόν την πολύ συγκινητική εικόνα ενός πατέρα μέχρι τότε αδιάφορου και απόντος από την οικογενειακή ζωή, τον οποίο τα γεγονότα θα κάνουν να καλυτερεύσει τη σχέση του με τη μεγαλύτερή του κόρη, τη Φρόσω, αφού την έπληξε η δυστυχία. Και γι' αυτόν, ο χρόνος που περνάει εισάγει μια άλλη αντίληψη της ζωής και άλλες προτεραιότητες.

Στις σκηνές που βρίσκονται στην αρχή του πεζογραφήματος και περιγράφουν την εξέλιξη της σχέσης μεταξύ του πατέρα και της κόρης του, ο Χατζόπουλος δείχνει

---

¹ Τάσω, σελ. 84.

μια αξιόλογη ικανότητα να αποδίδει τους ελιγμούς της ανθρώπινης ψυχής. Αξιοσημείωτο είναι ότι αυτές οι σκηνές αποτελούν τις μοναδικές στιγμές του έργου που τις διαπερνούν η ευαισθησία και η τρυφερότητα.

Πρέπει πρώτον να αναγνωρίσουμε ότι η πρώτη εμφάνιση του Κρασιά, στην πρώτη σελίδα του αφηγήματος τον δείχνει κάπως αγροίκο, τουλάχιστον απλό άνθρωπο, ντυμένο με το νυχτικό του, που ασχολείται με τον κήπο του και προσπαθεί να πείσει τον εαυτό του και τη γυναίκα του ότι "καλά βουλευτήκανε"¹, και που δεν βλέπει τα σύννεφα που ήδη παρατηρεί η μεγαλύτερή του κόρη. Ικανοποιημένος με την τύχη του, χωρίς μεγάλα και υπαρξιακά ερωτήματα, ο Θώμος Κρασιάς παρουσιάζεται ως "άνδρας της παλαιάς συνήθειας", για να επαναλάβουμε την έκφραση που χαρακτηρίζει την γυναिकाδέλφη του, άνδρας οποίος "δε σκοτίστηκε ποτέ για τη φανελιά του"².

Σε τέτοιες συνθήκες, με την νοοτροπία που είναι η δική του, όλοι, και ιδιαίτερα η κόρη του και η θεία της, περιμένουν μια "κανωνική", δηλαδή βιαίη, αντίδραση εκ μέρους του την ημέρα που επιστρέφει στο σπίτι μετά από το σκάνδαλο που προκάλεσε η περιπέτεια της Φρόσως. Σ'αυτή την κρίσιμη στιγμή, αποφασίζει ο Χατζόπουλος να στήσει μια τελείως απρόοπτη εικόνα. Ο Κρασιάς τους παραξενεύει όλους, ανοιγώντας τον εαυτό του σε αισθήματα που μέχρι τώρα δεν είχε δείξει ποτέ. "Όχι μόνο δεν έβρισε και δεν έδειρε την κόρη του, μα την αγκάλιασε κιόλας εκεί που τον προσδέχτηκε κάτω στην αυλόπορτα"³. Δεν... δεν... : απορρίπτει όλες τις πιθανές και αναμενόμενες αντιδράσεις και διαλέγει το αδιανόητο για όλους. Απ' αυτή τη στιγμή, αναπτύσσει με τη Φρόσω μια σχέση που τη σημαδεύει η τρυφερότητα. Από το χαμόγελο που κρατάει για την κόρη του, "αντίς το θάνατο που πρόσμενε να της

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 8.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 16.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 22.

έρθη"¹, περνάει ο Κρανιάς σε μια ακόμα πιο σαφή τρυφερότητα, όταν του ζητάει παρηγοριά η κόρη του : την **παίρνει αγκαλιά**, της **φιλεί** τα μαλλιά, της **χαϊδεύει** το κεφάλι, σε μια σειρά ασυνήθιστων χειρονομιών από πατέρα σε κόρη. Τι διαφορά ανάμεσα σ' αυτόν που "είχε σκουτούρες άλλες (από την οικογενειακή ζωή)"² και σ' αυτόν που περιγράφεται έτσι, λίγες σελίδες παρακάτω : "Το χαμόγελο, που έχει πάντα στα χείλη του **γι' αυτήν**, το μάτι του, που πέφτει απάνω της **γεμάτο αγάπη**, κανούν και τα δικά της χείλη να γελάσουνε μια στιγμή κι η λαλία της σαν να βρίσκη στο πλευρό του εν' άποφωνο από τον παλιόν αχό της."³ Αξιοπρόσεκτη είναι η αλληλεπίδραση των συμπεριφορών : το χαμόγελο του πατέρα προκαλεί αυτό της κόρης, τα μάτια του πατέρα γλυκαίνουν αυτά της κόρης. Το καλό καλεί το καλό...

Όλ' αυτά αποτελούνε μια απρόοπτη συμπεριφορά, σχετικά μοναδική αν κοιτάξουμε από κοντά τα πατρικά πρόσωπα στη λογοτεχνία της εποχής (όχι μόνο στα άλλα έργα του Χατζόπουλου αλλά και σ' αυτά του Θεοτόκη π.χ.). Αλλά, πέρα από τις κινήσεις του πατέρα, αυτό που κατέχει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, είναι η ψυχολογία του. Μας δίνει ο Χατζόπουλος να καταλάβουμε σταδιακά ότι η "**ξεχωριστή αγάπη** (που είχε ο Κρανιάς) στη μεγάλη κόρη από τον καιρό που είτανε μικρή"⁴ δεν αποτελεί τον μοναδικό λόγο για τον οποίο συμπεριφέρεται έτσι. Ο Κρανιάς, που μέχρι τότε "με το σόϊ δικαιολογούσε **πάντα κάθε** παραπάτημά του"⁵, αισθάνεται, ίσως για πρώτη φορά, αμήχανος απέναντι στην περασμένη συμπεριφορά του, εφόσον καταλαβαίνει ότι αυτή είναι ο λόγος για τον οποίο δεν μπορεί να εκπληρώσει την επιθυμία που εκφράζει η Φρόσω, να την πάρει μαζί του στην πόλη. Η πατρική του τρυφερότητα υποφέρει από

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 23.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 16.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 24.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 29.

⁵ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 17.

την απρέπεια των ηθών του, και για πρώτη φορά, αυτό τον προβληματίζει : "Αυτό δεν είτανε δυνατό να γίνη : με κανέναν τρόπο. Γιατί; Ίσια ίσια το γιατί αυτό ήθελε να ξεφύγη"¹ ... Και αυτό αρκεί να δείξει κατά πόσο ο Κρανιάς έχει συνειδητοποιήσει τα δικά του σφάλματα, ακόμα και αν δεν είναι ακόμα έτοιμος να τα εξομολογηθεί καθαρά στον εαυτό του. Πιο μακριά θα μάθει ο αναγνώστης την ύπαρξη της "ορφανής της πλύστρας". Για πρώτη φορά ανοίγει ο Κρανιάς τα μάτια στα δικά του παραπατήματα και τα αναγνωρίζει. Η συνέπεια είναι μια στροφή στις σχέσεις του με τον εαυτό του (και για αυτό μπορούμε να μιλήσουμε για ενδοσκόηση) και με τους άλλους, ή τουλάχιστον με τη Φρόσω.

Έτσι, κυρίως μεσά απ' αυτά τα δυό ανδρικά πρόσωπα, απεικονίζει ο Χατζόπουλος, την δυνατότητα μιας αργής και σταδιακής εξέλιξης των νοοτροπιών, ακόμα και στην περίπτωση ενός αντιπροσώπου της "παλαιάς γενιάς".

Αν επιστρέψουμε στις πρώτες μας παρατηρήσεις, αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι αφορούν την ψυχολογική ζωή δυό ανθρώπων (του γιατρού και του Θώμου Κρανιά) οι οποίοι, σε μια πρώτη ανάλυση, μπορούσαν να φανούν "μονολιθικοί" και να μη αναγκάζονται να αλλάξουν τίποτα στη συμπεριφορά τους, αλλά που τελικά παρουσιάζουν αδυναμίες, οι οποίες τους παρέχουν τη δυνατότητα να προχωρήσουν. Το "ασφυκτικό περιβάλλον"² δεν αγγίζει οριστικά τα πάντα. Η ψυχολογική ζωή, και η δυνατότητα αλλαγής στις προσωπικές αντιλήψεις, υπάρχουνε και ενεργούνε, καταδεικνύοντας ότι, ακόμα και σε μια ρημαγμένη κούλια όπως και σε μια καλά βολεμένη ζωή, κάτι μπορεί να συμβεί.

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 30.

² Κ. Καρβέλης, ό.π. , σελ. 135.

Β. Μια σωστή εκμετάλλευση των συνθηκών

Ούτε η καθημερινή ζωή του γιατρού ούτε αυτή του Κρανιά δεν άλλαξε μετά την συνειδητοποίησή τους. Είναι εξάλλου αργά και για τους δύο. Ξέρουμε ότι για τον πρώτο πέρασαν χρόνια ανάμεσα στα γεγονότα και τη στιγμή της αφηγήσης, και ο δεύτερος θα πεθάνει λίγο μετά απ' αυτά που μελετήσαμε. Άραγε, θα σημαίνει αυτό ότι η ενδεχόμενη μεταβολή αφορά αποκλειστικά ανθρώπους που έφτασαν σε μια ηλικία που τους επιτρέπει να βγαζούνε τα συμπεράσματα των περασμένων λαθών, αλλά που κάνει αδύνατη πιά οποιαδήποτε ουσιώδη αλλαγή ; Αν είναι έτσι, η ελπίδα είναι όντως πολύ περιορισμένη και ήμασταν πολύ απερίσκεπτοι που ονομάσαμε το τελευταίο μέρος της εργασίας "Προσπάθειες και ελπίδες".

Προτείνουμε όμως τώρα να ασχοληθούμε πιο συγκεκριμένα με την υπόθεση του Πύργου του ακροπόταμου. Τούτο το έργο, του οποίου αναγνωρίζουνε όσο ο Σαχίνης όσο ο Καρβέλης τη μεγάλη λογοτεχνική αξία, χαρακτηρίστηκε επίσης από τους ίδιους ως απολύτως απαισιόδοξος. Για τον Σαχίνη, παραδείγματος χάρη, "Όλο το βιβλίο είναι γεμάτο από χαμένες ευτυχίες, από διαδοχικές απογοήτευσες, από διαψεύσεις ονείρων (...)." ¹

Χαμένες ευτυχίες υπάρχουν ασφαλώς. Η πρώτη απ' αυτές αποτελείται από το χαμό των δύο γονέων, που αφήνει απροστάτευτα τα τέσσερα παιδιά. Η κούλια, σύμβολο της εφαρμογής στις συνθήκες, ρημάζεται ². Οι απογοητεύσεις είναι όντως επίσης πολλές : από την μεγάλη δυστυχία της Φρόσως έως αυτή των αδελφών και του αδελφού. Οι πρώτες μαθαίνουν εις βάρος τους ότι ούτε η αυθάδειά τους ούτε το να στραφούν προς μνηστήρες "δεύτερης σημασίας" (όπως είναι ο δάσκαλος, στην

---

¹ Α. Σαχίνης, ό.π., σελ. 181.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 135.

περίπτωση της Κούλας) δεν μπορεί να αντισταθμίσει την απώλεια επιρροής του χαμένου σογιού τους και, προ πάντων, την έλλειψη οποιασδήποτε προίκας. Το ίδιο θα πάθει ο αδελφός τους, όταν θα αποτύχουν οι προσπάθειες των αδελφάδων του "στην ανάζητηση μιας πολύφερνης νύφης."¹ Ωστόσο, δεν μας φαίνεται να μπορεί να περιοριστεί σε αυτό μόνον το "δίδαγμα" της υπόθεσης.

B.1 Ο Αγισελάος, ο ξεπεσμός ως ευκαιρία :

Τα ανδρικά πρόσωπα είναι λιγότερα από τα γυναικεία στον Πύργο του ακροπόταμου. Ασχοληθήκαμε ήδη μ' αυτό του οικογενειάρχη, του Θώμου Κρανιά, και τονίσαμε κατά πόσο παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα περίπτωση σταδιακής, ακόμα και περιορισμένης, μεταβολής. Αξίζει τώρα να μελετήσουμε το πρόσωπο του γιού του, του Αγισιλάου (Γεσίλα). Τον πρωτογνωρίζουμε στην αρχική σελίδα του έργου : παρουσιάζεται ως παιδί ζωηρό που ξέρει να απολαμβάνει τα καλά της ζωής (έχει "τον κόρφο του γεμάτο χλωρούς καρπούς"²). Η δεύτερή του εμφάνιση τον δείχνει ακόμα μικρό παιδί, που ήδη αντιλαμβάνεται την έννοια του σογιού και καταφέρνει να φέρνει προς όφελός του τη δύσκολη κατάσταση στην οποία βρίσκεται η μεγαλύτερη αδελφή του, απαιτώντας απ' αυτήν ορισμένες χάρες ("μια κουταλιά γλυκό, μια φούχτα μύγδαλα(...)"³) σε αντάλλαγμα των οποίων θα σταματήσει να της "φωνάζει τη προσβολή"⁴. Έτσι, σκιαγραφείται από την αρχή ένα πρόσωπο το οποίο ξέρει να εκμεταλλεύεται τις καταστάσεις, δρά ως μικρός αρχηγός και δίνει σημασία στην έννοια του σογιού. Με τέτοια νοοτροπία θα προχωρήσει στη ζωή. Απαρνείται έτσι, μετά από δυο προσπάθειες, να καταδέχεται να εργαστεί, αναφωνώντας : "Ού γιος τ'

---

¹ Τ. Καρβέλης, ό.π., σελ. 160.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 7.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 22.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 22.

Κρανία να φορτωθή τ' βαντάκα !"¹. Με το ίδιο σκεπτικό, είναι αυτός που, ενώ ρημάζεται η κούλια, κι ενώ οι αδελφές του έχουνε ήδη απαρνηθεί τα όνειρά τους για μια καλύτερη ζωή, τους κάνει δώρο καπελλίνα² (ενώ τους λείπουνε παπούτσια), που απλώς θα τονίσουν το χαμό των ελπίδων τους. Έτσι τον βλέπουμε αδιάφορο στην πορεία της ζωής στη κούλια (οι αδελφές κάνουν ό, τι μπορούν να του κρυφούν την πραγματικότητα του ξεπεσμού), επιπόλαιο πρόσωπο που κοκορεύεται στη επιτέλους κερκτημένη στολή του αξιωματικού³.

Ωστόσο, και με τόσο ασύμφωρες προδιαθέσεις και τόσο ασύμφορη κατάσταση, ή μάλλον χάρη σ'αυτά τα δεδομένα, θα έρθει και για αυτόν η ώρα της αφύπνισης, τη στιγμή που φαίνεται ακριβώς να οδηγείται προς το αδιέξοδο. Βρισκόμαστε στο σημείο της πλοκής όπου όλες οι προσπάθειες για να βρεθεί η "πολύφερνη νύφη" απέτυχαν. Αυτή η αποτυχία είναι, που θα προκαλέσει την πρώτη συνειδητοποίησή του : αφού δεν τα καταφέρανε οι αδελφές, πρέπει ο ίδιος να πάρει τη μοίρα του στα χέρια του : " « **Δεν φταίει άλλος από μένα**» μουρμούρισε μές από τα δόντια. Και πήρε την απόφασή του."⁴ Συνειδητοποιώντας την ευθύνη του καθενός για τη δική του τύχη, βάζει τότε τις δυναμές του στην προσπάθεια να πραγματοποιήσει μια "πολιορκία σωστή και κρατητή"⁵ στην κόρη ενός τοκιστή. Αυτή η επιλογή του διαψεύδει την παρατήρηση του Καρβέλη, κατά τον οποίον "όσο για τους τοκιστάδες και τους εμπόρους, αυτοί δεν παίζουν κάποιο βαρύνοντα ρόλο."⁶ Ακόμα μια φορά, στις λεπτομέρειες κρύβονται σημαντικά στοιχεία που δείχνουν τη δυναμή της γραφής

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 55.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ.150.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ.150.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 183.

⁵ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 183.

⁶ Τ. Καρβέλης, ό. π., σελ. 163.

του Χατζόπουλου, ο οποίος δεν χρειάζεται εκτεταμένες αναπτύξεις για να απεικονίσει την εξέλιξη που ζει τότε η κοινωνία. Αυτός ο τοκιστής έχει αρκετό βάρος για να διωχθεί ο Γεσίλας. Έτσι, θα πάθει ακριβώς την ίδια τιμωρία που είχε πάθει, μετά από την επέμβαση της Φρόσως, ο Σακαρέλος αφού έκανε και αυτός μια "πολιορκία σωστή και κρατητή" στη Κούλα και ο οποίος "διατάχτηκε να φύγει αμέσως για το λόχο"¹. Και τώρα "(...) άξαφνα ο ανθυπολοχάγος Κρασιάς πήρε φύλλο πορείας να πάει να τρίξει κι αλλού τον τόπο όπου πατά"². Γύρισε η ρόδα, οι διώκτες διώκονται πιά. Αυτό το λίγο εύκολο και πρόχειρο δίδαγμα όμως θα καθιέρωνε μόνο την αμετάκλητη παρακμή της οικογένειας Κρασιά και την πλήρη δυστυχία του νεαρού αν τελείωνε σ' αυτό το σημείο, χωρίς να ανοίγει κανένα καινούργιο ορίζοντα. Αλλά τελικά θα ξέρει ο γιος του Κρασιά να μεταχειριστεί ωφέλιμα τις συνθήκες. Διωγμένος, αναγκασμένος να τα καταφέρει μόνος του, θα προσαρμοστεί στην πραγματικότητα και ενώ πριν "κυνηγούσε (...) μετρητές χιλιάδες σ' άλλες φρουρές, βρήκε τέλος μερικές"³. Η εξορία, η απομάκρυνση από το οικογενειακό περιβάλλοντα θα αποδειχθεί σαν μια μεγάλη τύχη για αυτόν. "Ζητούσε την ευτυχία στην αλλαγή και τη φυγή"⁴, μας λέει ο Σαχίνης για το συγγραφέα... που τυχαίνει να μοιάζει πολύ, σ' αυτό το στοιχείο με τον πρωταγωνιστή του... Ίσως τελικά, έξω από την αποπνικτική οικογενειακή ατμόσφαιρα του πύργου και απαλασσομένος από την απολιθωμένη και άστοχη προθυμία των αδελφών του, θα βρει την ευκαιρία ο Γεσίλας να αποκτήσει "κάτι δικό του". Θα καθιερώσει τη ανεξαρτησία του με την επιλογή μιας γυναίκας που δεν έχει την τύχη να αρέσει στις κουνιάδες της. Έτσι αποστασιοποιείται από τον οικογενειακό κύκλο. Το νέο ζευγάρι, στην επιστροφή του στην μικρή πόλη, δεν θα κατοικήσει στην κούλια, παρά την πρόσκληση των αδελφών :

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 134.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 184.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 197.

⁴ Α. Σαχίνης, ό. π., σελ. 178.

"η νύφη όμως **τρόμαξε** από τους ραγισμένους τοίχους (...) και βίασε τον Γεσίλα και πιάσανε γλήγορα σπίτι αλλού, **στην άλλη άκρη της πόλης**"¹. Έτσι, ο γιός του Κρανιά, αυτός που συμπεριφερότανε με τόση υπερηφάνεια ως νοικοκύρης στη κούλια, τελικά θα αποδεχθεί να εγκατασταθεί αλλού και μακριά, αρκετά μακριά για να μη μπορέσουν, συλλογίζεται η νύφη, οι αδελφές να απαιτήσουνε "να τους έρχεται συχνά από τόσο μακριά"². Η λύτρωσή του ασφαλώς προκαλείται από κάποιο εξωτερικό παράγοντα, ίσως άθελά του (ίσως μπορούμε να πούμε ότι από τα χέρια των αδελφών πέρασε σ' αυτά της γυναίκας του), αλλά τουλάχιστον πραγματοποιείται. Στη δυστυχία βρήκε το κακομαθημένο παιδί την ευκαιρία να αποτινάξει τον οικογενειακό ζυγό και την καταδικασμένη μοίρα του σογιού.

Η πορεία θα κορυφωθεί με τη γέννηση του γιού του (του αρσενικού κληρονόμου...). Αυτό το γεγονός ερμηνεύεται από τις αδελφές σαν διαιώνιση του σογιού. Η επιθυμία, ή μάλλον το ηθικό καθήκον αισθανόταν η Φρόσω να σιγουρευτεί ότι υπάρχει "κληρονόμος αρσενικός"³ την κράτησε εν ζωή. Αλλά και αν κατέχει τα πάντα για να εκπληρώσει τις ελπίδες των "Εστιάδων" του Κρανείικου σογιού ("Αντίφκιαστα τα μάτια τ' Γισίλα, **ούλου ταθάρ' του Κρανείικου, δεν πήρι τίπουτ' απ' αυτή**"⁴, εκστασιάζεται η Μαριώ), ο κληρονόμος δεν θα ζήσει στον πύργο, και οι επαφές του με τις θείες του θα είναι μάλλον πολύ σπάνιες, κατά τη θέληση της μητέρας του. Εγκαινιάζει έναν τρόπο ζωής που στο τέλος θα οδηγήσει στην πλήρη διάλυση της οικογένειας. Γεννήθηκε έξω από τη κούλια, θα ζήσει έξω από τη κούλια. Η νεαρή γυναίκα αρνήθηκε να μπει στο σχέδιο που κυριαρχούσε μέχρι τότε. Ο γιός της θα μεγαλώσει σε άλλο περιβάλλοντα και θα μπορέσει να βρεί μια θέση στην κοινωνία

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 197.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 198.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 198.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 198.

που αναδύεται. Ο "παλαιός κόσμος" αποδέχεται ένα οριστικό χτύπημα. Για τούτο το λόγο μας φαίνεται πολύ αμφισβητήσιμο το σχόλιο του Σαχίνη : "Ο πύργος του ακροπόταμου τελειώνει καταθλιπτικά (...). Στις δυνατές, υποβλητικές και συγκλονιστικές σελίδες του τέλους ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος έχει βάλει όλη του την απαισιοδοξία : δεν υπάρχει λύτρωση, δεν υπάρχει σωτηρία, δεν υπάρχει φως."¹ Φως υπάρχει, έξω από την σκοτεινή κούλια. Ακόμα και αν είναι αργά πια για τα πρόσωπα "της παλαιάς συνήθειας" που είναι οι τρεις αδελφές, σωτηρία ήδη υπήρξε για τον Γεσίλα, και προ πάντων θα υπάρξει για τον γιό του. Η ελπίδα κρέμεται από μια γυναίκα της οποίας ούτε γνωρίζουμε το όνομα και η οποία μπαίνει στη σκηνή σχεδόν την τελευταία στιγμή...

B.2 Η επανάσταση της Παναγιούλας

Αν μείνουμε στα κεντρικά γυναικεία πρόσωπα του Πύργου του ακροπόταμου, όντως μπορούμε να μιλήσουμε, με τον Καρβέλη, για τον "ηθικό ξεπεσμό μιας ονομαστής οικογένειας"² και για ζωή που "αναδύεται (...) μονότονη και αδρανής"³. Αλλά, μόλις τονίσαμε ότι ένα πρόσωπο δεύτερης σημασίας μπορεί να αναλάβει βαρύνοντα ρόλο. Απ' αυτή την οπτική γωνία, αξίζει να ασχοληθούμε με το πρόσωπο της ψυχοπαίδας, που, κατ' εμάς, συμβολίζει την δυνατότητα που έχει ο άνθρωπος να δρά αντίθετα στη μοίρα του.

Έτσι, και παρά τα φαινόμενα, θα φανούν ευνοϊκές οι συνθήκες για την Παναγιούλα, την ψυχοπαίδα. Όπως το υπογραμμίσαμε στο δεύτερο μέρος της εργασίας, η κατάστασή της είναι ταπεινωτική και η ζωή της φαίνεται να μη μπορεί να της παρέχει καμία ελπίδα αλλαγής. Αλλά, όπως και ο έρχομός της στην οικογένεια, τα

---

¹ Α. Σαχίνης, ό. π., σελ. 183.

² Τ. Καρβέλης, ό. π., σελ. 163.

³ Τ. Καρβέλης, ό. π., σελ. 163.

γεγονότα θα σταθούν λίγο απρόβλεπτα. Η σταδιακή πτώση του "σογιού του Κρασιά" θα της παρέχει ένα καινούργιο ρόλο, που θα την κάνει σπουδαία και απαραίτητη για τις αδελφές : "Η Παναγιούλα αυτή σα νάπεσε στον πύργο από τον ουρανό (...) δεν είχε μόνο την ανταπόκριση του πύργου με το αντικρινό βελούχι, μα είχε απάνω της και τη συγκοινωνία με την πόλη. Αυτή έφερνε τα νέα μαζί με τα ψούνια από την αγορά, αυτή πηγαινοερχότανε στα σπίτια με τα διασίδια και τα ραψίματα, αυτή έτρεχε στους παλιούς φίλους και στους δικούς του πατέρα"¹. Έτσι συνοψίζεται ο ρόλος της ψυχοπαίδας, που έγινε άνθρωπος εμπιστοσύνης της οικογένειας. Αφού βρίσκεται στην κούλια σ'έναν καιρό όπου οι αδελφές ντρέπονται πια να εμφανιστούν στην πόλη (εν μέρει λόγω του "σφάλματος" της Φρόσως, και εν μέρει λόγω της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης), η Παναγιούλα, η ψυχοπαίδα, είναι αυτή που θα αναλάβει τις απαραίτητες σχέσεις μεταξύ του πύργου και της κοινωνίας. Θα φέρει στη κούλια νέα, δουλειά, χρήματα που στερούνται συχνά στο σπίτι, ακόμα και για να σταλούν στον Γεσίλα, που επιτέλους μπήκε στη στρατιωτική σχολή ("Έπρεπε λοιπόν η Παναγιούλα να συχνώσει τους βραδινούς δρόμους της στους φίλους και τους δικούς μέσα στην πόλη."²). Θα ζητιανεύσει ακόμα και τρόφιμα (την κοιλιά του αρνιού, την ημέρα που γιορτάζει το βελούχι -τελικά ο σβέρκος θα τους σταλεί, μαζί με μια "μισοκάρικη μπουκάλα κρασί"³). Και όταν θα επιδεινωθεί η κατάσταση, θα τρέξει ακόμα πιο τακτικά, την νύχτα, στους φίλους, για να τους ζητήσει βοήθεια για τις αδελφές⁴. Επίσης, θα πάρει και άλλη σημασία για αυτές, μετατρεπομένη σε αγγελιαφόρο της αισθηματικής ζωής τους. Αυτή θα μεσολαβήσει μεταξύ των στρατιωτών και των κοριτσιών, όχι μόνο των δύο αδελφών, αλλά και των φιλενάδων τους : "Οι φιλενάδες όλων αυτουμένων είτανε από τα κορίτσια, που συναζόντανε στον

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 58.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 136.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 91.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 196.

πύργο και περιμένανε να τους στείλη μήνυμα η Κούλα με τη μικρή ορφανή της πλύστρας¹. Αυτό σημαίνει ότι βοηθάει τις αδελφές να συνεχίσουν να παίζουνε ένα ρόλο στα μάτια των άλλων κοριτσιών, τις βοηθάει να κρατήσουν τη θέση τους στην κοινωνική ζωή. Απ' αυτήν γυρεύει βοήθεια (αλλά βρίσκεται τότε έξω, όπου την έχει στείλει η Φρόσω, απόδειξη που είναι χρήσιμη σε διάφορα επίπεδα) η Κούλα, κάποιον βραδύ που θέλει να μάθει νέα ενός μνηστήρα της², αυτή "σώζει" την Κούλα πάλι το βραδύ που δέχεται την επίθεση του δυστυχούς και εκνευρισμένου Σακαρέλου³, αυτή τέλος είναι που φέρνει κάθε πρωί το μπουκέτο που στέλνει η Κούλα στο βελούχι για να το δει το τελευταίο της δέθρον "θύμα", ο δάσκαλος⁴. Έτσι έχει εξασφαλίσει στον εαυτό της μια κεντρική θέση στην οικογένεια.

Αλλά, ακριβώς σ'αυτή την περίπτωση του δασκάλου, αποφασίζει ο Χατζόπουλος να αλλάξει τους ρόλους μεταξύ των δύο γυναικών, δηλαδή της αφέντισσας και της δούλας. Κάτω από την πένα του, γίνονται πολύ σαφής και η έλλειψη διαύγειας (την οποία ήδη υπογραμμίσαμε) εκ μέρους της Κούλας, που δεν μπορεί να φανταστεί ότι ο δάσκαλος τρέφει ενδιαφέρον για οποιαδήποτε άλλη εκτός από την ίδια, αλλά και η κατάλληλη εκμετάλλευση των συνθηκών που κάνει η Παναγιούλα. Ενώ η Κούλα τρέφει ελπίδες να "έχει ασφαλισμένον", επιτέλους, κάποιον (ακόμα και αν δεν πρόκειται πια για στολισμένο αξιωματικό...), εξευτελίζεται από την υπηρέτριά της, χωρίς απολύτως να το πάρει είδηση. Αυτή η ψυχοπαίδα που περιγράφεται ωςάν "ξετραχήλωτη, ξυπόλητη, ανασκουμπωμένη"⁵ και για την οποία αξίζει να υπογραμμιστεί, μια συγκεκριμένη στιγμή, ότι είναι "χτενισμένη σήμερα και με πλυμένα

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 75.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 107.

³ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ.133.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 190.

⁵ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 194.

πόδια"¹, κάτι που δείχνει ότι αυτή η "εμφάνιση" είναι σχετικά ασυνήθιστη, τελικά, από μόνη της, χωρίς καμία επέμβαση οποιουδήποτε, θα ανατρέψει τον τροχό της τύχης. Από "εργαλείο" στα χέρια της αφέντισσάς της, που αξιωνόταν μόνο να φέρνει λουλούδια ή μηνύματα², θα γίνει πρωταγωνίστρια. Σε μια ειρωνική και σχεδόν ανεπαίσθητη (όπως περνάει απαρατήρητο το γεγονός στα μάτια της ίδιας της Κούλας) επέμβασή του, φροντίζει ο συγγραφέας να σημειώσει απλώς ότι, το βραδύ όπου πρόκειται να παραδώσει την "ερωτική δήλωση" της αφέντισσάς της, η οποία, μας ενημερώνει ο Χατζόπουλος σε μία ακόμα περιπαικτική παρατήρηση (που κάνει τον Καρβέλη να μιλάει για μια "ελαφρώς ειρωνική και ταυτόχρονα συμπαθητική στάση απέναντι στα ιστορούμενα"³) "αντίγραψε (το μήνυμα) από το παλιό, χιλιοσκισμένο επιστολάριο της κούλιας"⁴, η Παναγιούλα "(...) άργησε να γυρίσει το βραδύ αυτό, απάντηση όμως δεν έφερε"⁵. Που να φανταστεί η Κούλα ότι η "ορφανή της πλύστρας" μπορεί να "μεταμορφωθεί" σε αντίζηλό της ; ο επίλογος "πέφτει" με τη σκληρότητα και τη λιτότητα ενός απλού μαχαιρώματος : "(μια νύχτα) η Παναγιούλα δε γύρισε κει ολότελα. Την άλλη μέρα **μαθεύτηκε από την πόλη** πώς έγινε άφαντος κι ο δάσκαλος"⁶. Η απρόσωπη οντότητα (της πόλης, ίδια εικόνα μ'αυτή που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας στην περίπτωση του σκάνδαλου της Φρόσως) και η χρήση της παθητικής φωνής ολοκληρώνουν τη δυστυχία της Κούλας (με τον ίδιο τρόπο που είχε γίνει για την Φρόσω). Παρά λίγο να ακούσουμε το γέλιο της ψυχοπαίδας που

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 152.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 194.

³ Τ. Καρβέλης, ό.π., σελ. 141.

⁴ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 194.

⁵ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 194.

⁶ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 197

κατάφερε να πάρει την εκδίκησή της. Η Κούλα, και μαζί της οι αδελφές, παραμένουν αιχμάλωτες της ερειπωμένης κούλιας, αλλά και των ξεπερασμένων αντιλήψεων και της τύφλωσής τους. Αντίθετα, αυτή που όλα, από τη ημέρα που γεννήθηκε, δέχονταν καταδίκασαν σε αδιέξοδο, σε μια ζωή που θα έφερε τη σφραγίδα της μιζέριας και της περιφρόνησης, αποτίναξε όλα τα δεδομένα, απέκτησε την ελευθερία και, απ' ό, τι μπορούμε να το υποθεσούμε, την ευτυχία ή τουλάχιστον ένα είδος ευτυχίας. Το πιο αξιοπρόσεκτο έγκειται στο ότι δεν άλλαξαν σε τίποτα οι συνθήκες της ζωής της Παναγιούλας πρότου γίνει αυτή η μετατροπή. Αυτή είναι, και αυτή μόνον, που κατάφερε να μετατρέψει τη μοίρα της. Την πήρε στα χέρια της, αντίθετα από τις τρεις αδελφές που την παραδώσανε στα χέρια των άλλων (η Φρόσω σ' αυτά της Θείας, της φημής και της ευπρέπειας, η Μαριώ και η Κούλα σ' αυτά τυχοδιωκτών νεαρών). Η κοινωνία δεν έδρασε σε τίποτα σ' αυτή την "χειραφέτηση", απόδειξη που ακόμα το 1908, όταν πρωτοεμφανίζεται η Κούλια τακροπόταμου (κατά τον τίτλο που είχε τότε το έργο), αλλά ακόμα και το 1915 (κι 'όμως έχουν περάσει οκτώ κρίσιμα χρονιά) όταν εκδίδεται ο Πύργος του ακροπόταμου ως βιβλίο, πιστεύει ακράδαντα ο Χατζόπουλος, ότι η πρόοδος δεν μπορεί να προέρχεται από την κοινωνία, αλλά ότι μόνο όταν δρα για τον εαυτό του, μπορεί ο άνθρωπος να καταφέρει να ξεγελάει την δυσμενή τύχη του, ανοίγοντας έτσι το δρόμο... Η κοινωνία δεν είναι που φέρνει την πρόοδο στον άνθρωπο, αλλά ο άνθρωπος που τη φέρνει στην κοινωνία, εφόσον το παράδειγμα που δίνει ακολουθείται από τους άλλους. Πάντως, η Παναγιούλα αποτελεί μια σαφή απεικόνιση της δυνατότητας που έχει ο καθένας, ακόμα και σε ασύμφορες συνθήκες, να λυτρωθεί...

Έτσι, Ο Πύργος του ακροπόταμου δεν μας φαίνεται να είναι μόνο "η διεκτραγώδηση της δεινής θέσης της γυναίκας"¹. Σ' αυτό το πεζογράφημα, σκηνοθετεί ο Χατζόπουλος δυο δυνατά γυναικεία πρόσωπα. Εγγράφεται σε μια μακροχρόνια

---

¹ Τ. Καρβέλης, ό. π., σελ. 164.

παράδοση δυνατών γυναικείων προσώπων, από τη Φόνισσα του Παπαδιαμάντη έως, παραδείγματος χάρη, την Τρινκούλαινα του Θεοτόκη. Σ' αυτό το στοιχείο, δεν μπορούμε να πούμε τον Χατζόπουλο "πρωτοπόρο". Ωστόσο, υπάρχει μια διαφορά μεταξύ της Τρινκούλαινας ή της Φόνισσας από μια πλευρά και της Παναγιούλας ή της νεαρής γυναίκας του Αγησίλαου από την άλλη πλευρά: ενώ οι πρώτες χαρακτηρίζονται από την θυσία του εαυτού τους προς όφελος των οικογενειών τους, οι δεύτερες διεκδικούν την δική τους ευτυχία και ενεργούν για αυτήν.

Γ. Το υποκειμενικό μεγαλείο, έναν τρόπο να ανατραπεί η δυσμενής μοίρα

Με τον τρόπο αυτό, αντιλαμβάνονται μερικοί, ακόμα και αμυδρά και αργά, ότι η ζωή έχει περισσότερες διαστάσεις απ' ό, τι φαίνεται, και ανοίγονται σ' αυτές. Άλλοι, σε μίαν απρόοπτη παρόρμηση, αρπάζουν την ευκαιρία που τους παρέχει, κάποια στιγμή, η πορεία των πραγμάτων.

Άλλοι ακόμα θα ξεχωρίσουν χάρη στην ικανότητά τους να μεταμορφώνονται σε βάθος, αλλάζοντας έτσι, αν μη τη μοίρα τους, τουλάχιστον τη ματιά των άλλων.

Η Τάσω παρέχει δύο παραδείγματα τέτοιου είδους. Η θέση του καθενός, όπως ήδη το υπογραμμίσαμε, έχει καθιερωθεί και θα παραμείνει απaráλλαχτη. Δεν αλλάζουν οι συνθήκες ζωής, δεν υπάρχει, φαινομενικά τουλάχιστον, περιθώριο για καμία φυγή από την ισχύουσα τάξη. Και όμως, κάτι θα γίνει, που θα αλλάξει, όχι τη μοίρα, αλλά **στη μοίρα**.

Γ.1 Ο Νικολούλης ή η αξιοπρέπεια ως δρόμος προς προσωπική λύτρωση

Θα ασχοληθούμε πρώτα με τον Νικολούλη, τον υπηρέτη του πατέρα του γιατρού, ο οποίος σταδιακά "προβιβάστηκε" και έγινε επιστάτης της αγροτικής περιουσίας του ίδιου του γιατρού. Το είδαμε, η προαγωγή του, κατά κάποιο τρόπο, οφείλεται στην επιθυμία του γιατρού να καθησυχάσει τις ενδεχόμενες προσωπικές του τύψεις και να

εξασφαλίσει τη σιωπή του εργάτη. Και ήδη τονίσαμε κατά πόσο, περιορίζεται ο Νικολούλης τον εαυτό του στο επάγγελμά του : "Τι να με κάνεις καθώς κατάντησα ; Σου είμαι **αχρείαστος**."¹

Όμως, δεν κρύβει την ευτυχία που αισθάνεται ο Νικολούλας στην δουλειά του πάνω στα κτήματα του γιατρού, η οποία του παρέχει μια αίγλη και ένα είδος "ανύψωσης". Η αλλαγή ονομασίας Θεσπίζει κατά κάποιο τρόπο την αλλαγή θέσης : "Ο Νικολούλας δεν ήταν πιά υπηρέτης, μα ο επιστάτης σ' όλα μου τα χτήματα", θυμάται ο γιατρός². Λίγο αργότερα, θα του δώσει και τον τίτλο του "κυβερνήτη"³ (56). Αν οι ονομασίες μπορούν να φαίνονται σχετικά ασταθείς, σημασία έχει ότι σ' αυτές εκφράζεται και αναγνωρίζεται ολόκληρη η επιτυχία του Νικολάου : δεν είναι **ένας** επιστάτης, αλλά ο επιστάτης σε όλη την αγροτική περιουσία του πλούσιου γιατρού. Το οριστικό άρθρο φτάνει για να εκφράσει τη μοναδικότητα της θέσης που έχει αποκτήσει κοντά στο αφεντικό του, ακόμα και αν πρέπει να την συσχετίσουμε με την υπόθεση της σχέσης του γιατρού με τη γυναίκα του Νικολάου. Αυτός, εξάλλου, θα φανεί τελείως άξιος της εμπιστοσύνης που του δείχνει ο γιατρός. Έτσι, μπορούμε να αποδώσουμε στην καλή συνεννοήση με τον γιατρό τα ικανοποιητικά παραγωγικά αποτελέσματα των κτημάτων : "Σπυρί δεν πήγαινε χαμένο, τόσο είχε πιτύχει το όργωμα" εκστασιάζεται, παραδείγματος χάρη ο γιατρός.⁴ Αυτά μπορούν, με τη σειρά τους, να αποδοθούν στο ζήλο που τρέφει για τις ευθύνες του ο εργάτης, και η οποία του παρέχει μια σαφή αξιοπρέπεια, αναβιβάζοντάς τον, σε ίδιο βαθμό με την επίσημη προαγωγή του, πάνω από το κοινό προσωπικό. Κατέχει όντως στα χέρια του το μέλλον της αγροτικής περιουσίας : "Μου τα έδειξε όλα και μου τα ξηγούσε με τη σειρά (...) Το άκουσα κι

---

¹ Τάσω, σελ. 80.

² Τάσω, σελ. 56.

³ Τάσω, σελ. 56.

⁴ Τάσω, σελ. 58.

αυτό, άκουσα και το ένα και το άλλο ακόμα (...)", τονίζει ο γιατρός¹. Αξίζει να εξετάσουμε λίγο τη αφήγηση αυτής της συνάντησης. Εξιστορείται σχετικά λεπτομερειακά και είναι γεμάτη ενδείξεις για το πώς προσεγγίζει τότε πιά ο Νικολούλης το ρόλο του, θεωρώντας τον πια σαν μια αποστολή. Ενημερώνει με άφογη ακρίβεια τον αφεντικό του για την πορεία των πραγμάτων, για όσα πρέπει να γίνουν. Ο τρόπος κατά τον οποίο το κάνει, φανερώνει τις γνώσεις του, αλλά και το ζήλο με το οποίο αφοσιώνεται στη δουλειά του, σε σημείο που κάποια στιγμή μπορεί να βαρέθηκε ο ίδιος ο ακροατής του, δηλαδή ο γιατρός, που παραμένει σιωπηλός. Αξιοσημείωτη όντως είναι η σιωπή του αφεντικού καθ' όλη τη διάρκεια της σκηνής : ο επιστάτης είναι αυτός που κατέχει τότε, σ' αυτό το περιβάλλον, κατ' ουσίαν, την εξουσία.

Ο Νικολούλης δεν σκέφτεται πια ωςάν απλός εκτελεστής αλλά περισσότερο ως ιδιοκτήτης. Τώρα πιά θεωρεί δικά του τα χωράφια : "Τα χτήματα στην ποταμιά είχανε γίνει πιά **ζωή του** και δεν τα ξεχώριζε από δικά του"², τονίζει ο γιατρός. Ζωή του ... ταυτίζεται στην κυριολεξία ο Νικολούλης με τις ευθύνες του. Μην αρκουμένος με την απλή, ακόμα και σοβαρότατη, εκτέλεση της δουλειάς του, εκφράζει και προσδοκίες και φιλοδοξίες για τα χτήματα : αυτός ακόμα είναι που προσπαθεί να πείσει το γιατρό να αποκτήσει ένα επιπλέον χωράφι (αυτό που βρίσκεται στη μέση των άλλων και που δεν αγόρασε ο πατέρας του πρωταγωνιστή). Ρίχνει σ' αυτό το σχέδιο ενέργειες και ένα είδος πάθους. Στην πορεία της συζήτησης, ή μάλλον μίας από τις συζητήσεις (εφόσον εξηγεί ο γιατρός ότι "Δεν ήτανε πρώτη φορά που κάναμε την κουβέντα αυτή"³), που έχει με το αφεντικό του πάνω σ' αυτό το θέμα, αποκτά, μπροστά στα μάτια μας, μια εντονότερη προσωπικότητα. Καταδεικνύει όλες

---

¹ Τάσω, σελ. 59.

² Τάσω, σελ. 59.

³ Τάσω, σελ. 58.

τις όψεις της προσωπικότητάς του. Πρώτον, δείχνει σωστές γνώσεις της αγοράς και της δουλειάς. Δεύτερον, κάνει σαφή την αφοσίωσή του, μετανιωνώντας τις χαμένες ευκαιρίες : "Λάθος του μακαρίτη που δεν αγόρασε όσο-όσο : εκείά τα χρόνια θα το παίρνε για κομμάτι ψωμί. Τώρα-, είπε ο Νικολούλας και με κοίταξε με **Θλιβερή ματιά**"¹, και συνεχίζει ο διάλογος, δίνοντας αφορμή σε μια άλλη αναφορά στην προσωπική δέσμευση του Νικολούλα στην πορεία της ιδιοκτησίας : "Αχ, να το 'παιρνες, γιατρέ, αυτό το χωράφι"². Έχουμε την εντύπωση ότι ο επιστάτης διεκδικεί αυτή την απόκτηση και την κάνει προσωπική του υπόθεση. Προσεγγίζει τον αφεντικό του με μια ψυχολογία που ίσως δεν υποψιαζόμασταν ότι μπορούσε να τη δείξει, και την οποία αναγνωρίζει ο γιατρός, που επαινεί την επιδεξιότητα του υπαλλήλου του και με την ίδια ευκαιρία κάνει σαφή την πολύ στενή σχέση τους : "Το βουνίσιο μάτι του Νικολούλα με είχε γνωρίσει πιά καλά. **Μάντευε** τις στιγμές που με πιτυχαίνανε τα λόγια του."³

Ο επιστάτης νιώθει επιπλέον υπεύθυνος όχι μόνο προς τον αφεντικό του, αλλά και προς τους βοηθούς του. Για αυτό το λόγο επιμένει να σταθεί στη θέση του ενώ η ζωή του γκρεμίζεται : "Να μouna γώ, ας κουρευόμouna. Μα έχουμε τόσους αργάτες. Ποιός θα τους ζυμώνει ψωμι;", παραπονιέται⁴, βρίσκοντας ταυτόχρονα τον σκοπό της ύπαρξης του.

Ο Νικολούλας έγινε κατά κάποιο τρόπο απαραίτητος στον αφεντικό του. Απ'αυτήν τη άποψη, είναι τελείως συμβολική η σκηνή που βρίσκεται θέση ενώ έρχεται ο γιατρός στην ποταμιά, το μοιραίο καλοκαιριάτικο βράδυ. Γυρίζοντας από μια επίσκεψη που έκανε σ'έναν από τους αρρώστους του, σκοπεύοντας να περάσει τη νύχτα στην

---

¹ Τάσω, σελ 58.

² Τάσω, σελ. 59.

³ Τάσω, σελ. 59.

⁴ Τάσω, σελ. 72.

ποταμιά και βρίσκοντας επιτέλους το δρόμο του, χάρη στη βοήθεια ενός χωριάτη, πέφτει ο γιατρός μετά από λίγα βήματα στις λάσπες και "το πόδι (του) βούλιαξε στα νερά."¹ Τότε έρχεται ο Νικολούλης, σαν ουρανοκατέβατος : "Με βοήθησε και βγήκα από τα νερά"², αφηγείται ο γιατρός. Έτσι, είναι ο υπηρετής που "σώζει" τον αφεντικό του. Χάρη σ'αυτήν τη προθυμία του, αν και κατά κάποιο τρόπο προκαλεί τη δυστυχία του αφού έτσι μπορεί ο γιατρός να έρθει στο σπίτι στην ποταμιά, δείχνει ο Νικολούλης το καλύτερο του χαρακτήρα του, σε αντίθεση με το γιατρό, που, την ίδια βραδιά, θα εκμεταλλευτεί τη φιλοξενία του "σωτήρα" του... Τελικά, αν κοιτάξουμε τη σκηνή από κάποια απόσταση, δύσκολα διακρίνουμε ποιός βγαίνει κερδισμένος, τουλάχιστον στα μάτια του αναγνώστη ...

Παρομοίως, ακόμα και η αφήγηση του ίδιου του θανάτου του Νικολούλη παρουσιάζει, από την άποψη της πορείας της σχέσης μεταξύ του υπαλλήλου και του αφεντικού, αλλά και του προσωπικού μεγαλείου του πρώτου, μεγάλο ενδιαφέρον. Ας υπενθυμίσουμε πρώτα ότι προηγήθηκε η αρρώστια, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως συμβολική. Την αποκτά ο επιστάτης, και αυτό δεν είναι ανώδυνο, την εποχή όπου λείπει σε γαμήλιο ταξίδι ο γιατρός/προστάτης, που τελικά κατάφερε να παντρευτεί την γυναίκα της επιλογής του. Την ίδια εποχή, ζει ο Νικολούλης, εγκαταλειμμένος και από την Τάσω, που "ζούσε φανερά στο σπίτι της με τον αγαπητικό"³, έναν λοχία των ευζώνων. Όπως το αφηγείται ο ίδιος ο άρρωστος, γλίστρησε, εικόνα μιας ακούσιας κίνησης, που μπορεί να αποδοθεί σε μια έλλειψη προσοχής. Το να γλιστράει απεικονίζει, ακριβώς όπως για τον γιατρό στη σκηνή που αναφέραμε λίγο πιο πριν, και μία σταδιακή πτώση, εικόνα επίσης της σταδιακής ψυχικής πτώσης αυτού του πρόθυμου και άξιου υπαλλήλου. Υποφέροντας από τότε από έντονο πυρετό και μετά

---

¹ Τάσω, σελ. 42.

² Τάσω, σελ. 43.

³ Τάσω, σελ. 79.

από διάφορες προσπάθειες να θεραπευτεί, θα έρθει να βρει καταφύγιο κοντά στον γιατρό, που θα τον βρει "σωριασμένο σε μιάν άκρη (της κουζίνας)"¹. Θα μπορούσαμε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι η ζωή του Νικολούλη τελειώνει με τον ίδιο τρόπο που μάλλον άρχισε : ταπεινό και χαμηλό. Κι όμως, η αφήγηση των τελευταίων του στιγμών αποτελεί μια εξαιρετική σύνθεση της πορείας του υπηρέτη, τόσο από την επαγγελματική όσο και από την προσωπική άποψη.

Έτσι, ακόμα και στην ώρα που ψυχορραγεί, παρουσιάζει ο επιστάτης την σπαρακτική εικόνα του πάθους του για τη δουλειά του. Ο διάλογος, μεταξύ του υπαλλήλου και του αφεντικού αποκαλύπτει πολλά. Ας τον διαβάσουμε προσεχτικά² :

"Τα πενήντα στρέμματα τα πήρες;", με ρώτησε κεί που έσκυψα μπροστά του.

"Ναι, τα πήρα"

Αναστενάξε."Πως είναι η ποταμιά;" ξαναρώτησε.

"Καλά", του απάντησα.

"Καλά ήτανε μια φορά", ψιθύρισε κι η φωνή του πνίγηκε.

Τούτα είναι τα τελευταία λόγια του Νικολούλη και τα αφιερώνει στα στρέμματα, τα οποία είδαμε ότι τον απασχολούσαν τόσο πολύ την εποχή της μεγάλης του δραστηριότητας στα κτήματα του γιατρού. Ενώ ζεί, και ξέρει ότι τις ζεί, τις τελευταίες του στιγμές, επικαλείται μια τελευταία φορά αυτό που αποτέλεσε το μεγάλο του όραμα : την επέκταση και την ισχυροποίηση της ιδιοκτησίας. Αναστενάζει από ανακουφισμό ακούγοντας ότι ο γιατρός "αγόρασε" τα κτήματα, γεγονός που για τον αναγνώστη παραμένει αμφίβολο. Ο διάλογος είναι πολύ λιτός, αλλά και εδώ, όπως στην συζήτηση για τα χτήματα που αναφέραμε πιο πάνω, είναι ο υπάλληλος,

---

¹ Τάσω, σελ. 82.

² Τάσω, σελ. 83.

όσο καταπονημένος, όσο εξαντλημένος και να είναι, που κυριάρχει. Όσο λαχανιασμένος και να είναι, συνθέτει φράσεις μεγαλύτερες απ'αυτές του γιατρού. Επαναλαμβάνοντας τη λέξη του αφεντικού του, "καλά", την συμπληρώνει μ' ένα τέλος που αλλάζει όλο το νόημα : το "καλά" γίνεται "Καλά ήτανε **μια φορά**", και με την χρήση του παρατατικού, η έκφραση παραπέμπει σε σχεδόν παραμυθένιους καιρούς.

Όμως, κάτι ακόμα θα έλειπε στην εικόνα που στήνει ο Χατζόπουλος του Νικολούλη, αν δεν υπογραμμίζαμε τον λόγο της επιστροφής του στο χωριό προτού πεθάνει. Τον εκθέτει μερικές γραμμές πιο πάνω : "Δεν μπορούσα να πεθάνω **δίχως τα παιδιά**."¹ Θα έρθουν τελικά στο δωμάτιό του και τότε μόνο θα αφήσει ο Νικολούλης να βγει η ψυχή του. Ο Νικολούλης, ο πρωήν υπηρετής, ο εξευτελισμένος σύζυγος, πεθαίνει ως οικογενειάρχης και επιστάτης. Οι ελπίδες του, ο ζήλος του και το πείσμα του του παρείχαν την δυνατότητα να ξεφύγει από μια δήθεν αδιέξοδη κατάσταση και να αποκτήσει ένα, για τον αναγνώστη απρόβλεπτο, μέγεθος. Κάνοντας δικά του τα κτήματα και τα παιδιά, με την δυναμή του θάρρους του και της γενναιόδωρης του αντίληψης της ζωής, ιδιοποιείται αυτά που αγγίζει και τα μετατρέπει σε μέσα ηθικής και κοινωνικής ανόδου. Και τελικά είναι ο γιατρός που θα αισθανθεί σαν ξένος, η θέση του γίνεται αμφίβολη : "Έφυγα από την κάμαρα **σαν κλέφτης**"². Εφόσον δεν ήξερε ούτε ήθελε να αναλαμβάνει τις ευθύνες του, βγαίνει στο τέλος κερδισμένος ενώ ο Νικολούλης κατάφερε, και το καταδεικνύει σαφέστατα την κρίσιμη ώρα, να αποκτήσει μια άλλη μοίρα και να ξεγελάει τα κοινωνικά και προσωπικά του δεδομένα που πρόκειτο να κυριαρχήσουν στη ζωή του.

Οι κριτικοί πολύ λίγο ασχολήθηκαν με την περίπτωση του Νικολούλη, περιορίζοντας τη μελέτη τους στο να παρατηρούν την ύπαρξή του, την ηλικία του (είναι πολύ μεγαλύτερος από την Τάσω), και τη ενδεχόμενη "τύφλωσή" του. Ακόμα και ο

---

¹ Τάσω, σελ. 82.

² Τάσω, σελ. 83.

Ψυχάρης, σ'ένα ενθουσιώδες γράμμα που στέλνει στον Χατζόπουλο αφού διάβασε, στο Παρίσι, την Τάσω¹, έχει μόνο λιγοστές λέξεις για τον υπηρέτη, που για αυτόν, είναι του ίδιου είδους με τον αφεντικό του : "Και τι μπόσικοι, τι άσαρκοι, τι άχρωμοι που φαίνονται μπροστά (στην Τάσω) οι δυό άντρες". Ο Καρβέλης, από την πλευρά του, υπογραμμίζει ότι η Τάσω είναι ένα από τα έργα (με την Αννιώ και Στο σκοτάδι) του Χατζόπουλου των οποίων "κοινό στοιχείο (...) είναι πως τον ρόλο του πρωταγωνιστή επωμίζονται γυναίκες που επισύρουν τον ενδιαφέρον του αφηγητή"², εξηγώντας έτσι τον λόγο για τον οποίο παραμένει στη σκιά, μεταξύ άλλων, ο Νικολούλας.

Γ.2 Η Τάσω ή η αντεκδίκηση των συναισθημάτων

Ακριβώς αυτή η έλλειψη ενδιαφέροντος για τον Νικολούλα (και κατά κάποιο τρόπο για τον γιατρό) μας φαίνεται να είναι ενδεικτική της μεγάλης εντύπωσης που έκανε στους κριτικούς το πρόσωπο της Τάσω, στην οποία συγκεντρώνονται όλα τα μάτια. Πρώτα, δεν μπορούμε να αποδωσούμε στη τύχη την επιλογή του ονόματος, Αναστασία, σύμβολο μιας ζωής που ξεπερνάει τα φαινομενικά όρια της.

Ήδη παρατηρήσαμε την περιφρονητική συμπεριφορά της "ευπρεπούς" κοινωνίας απέναντι στην Τάσω και όπως το υπογραμμίσαμε, δεν πρόκειται να περιμένει καμία βελτίωση της κατάστασής της από την κοινωνία. Απ' αυτή την άποψη, δεν μπορούμε παρά να δώσουμε δίκιο στον Καρβέλη, κατά τον οποίο ο Χατζόπουλος, στην Τάσω, "συνεχίζει την διεκτραγώδηση της μοίρας της Ελληνίδας γυναίκας της εποχής του (...)." ³ Ασφαλώς, τη βλέπουμε, όπως το υπογραμμίσαμε στο δεύτερο μέρος της

---

¹ Γράμμα της 24ης Φεβρουαρίου 1911, Κριτικά κείμενα, τόμος δεύτερο, σελ. 530.

² Τ. Καρβέλης, ό. π., σελ. 164.

³ Τ. Καρβέλης, ό. π., σελ. 174.

εργασίας, "πεσμένη", "σκυμμένη", "κουλουριασμένη", για να περιοριστούμε σ'αυτά τα λίγα παραδείγματα.

Όμως, μέσα από την δραματική εικόνα που στήνει ο Χατζόπουλος της γυναικείας μοίρας, διασπείρει και σημάδια καποιάς αλλαγής στις σχέσεις της Τάσως με το περιβάλλοντά της.

Κάτι από το θράσος του παιδιού ("Αν έλειπε ο Γιαννούλης από τη συντροφιά, θα 'λεγε κανένας αγόρι αυτή και κορίτσια εμάς τους άλλους"¹, θυμάται ο γιατρός, παρέμεινε στην ώριμη γυναίκα. Πρώτα, αξιοσημείωτο είναι το κατά πόσο φρόντισε ο συγγραφέας το πορταίτο που στήνει της ηρωίδας του. Σε σύγκριση με τις άλλες πρωταγωνίστριες, η Τάσω είναι αυτή για την οποία διαθέτουμε τις περισσότερες λεπτομέρειες, αυτή που "παίρνει σάρκα" πιο εύκολα μπροστά στα μάτια μας : συχνές είναι οι αναφορές στα μάτια της που αστράφτουν, λαμπούν, όπως εξάλλου και τα δόντια της, το γέλιο της που μπορεί να είναι άγριο... Όλα αυτά συμβάλλουν στην απεικόνιση μιας δυνατής και όμορφης γυναίκας ("φτωχή, ατίθαση και όμορφη κοπέλα", όπως την χαρακτηρίζει ο Καρβέλης²)

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η χρήση που κάνει ο Χατζόπουλος της θεματικής του ίσκιου και του φωτός. Η Τάσω σταδιακά θα ξεπροβάλει από τον ίσκιο στον οποίο θα έπρεπε να την καταδικάζει η καταγωγή της. Έτσι τη βλέπουμε που αναδύεται ανάμεσα από τα δύο : "Το φεγγάρι (...) έριχνε το φώς του σε όλο το άπλωμα μπροστά στο σπίτι. Μα η Τάσω στεκόταν **"απάνω στη γραμμή** που χώριζε το φωτισμένον τόπο από τον ίσκιο που έριχνε το σπίτι"³. Έτσι πάλι τη βλέπει, ανάμεσα σε φως και σκοτεινιά, ο γιατρός τη στιγμή όπου μπαίνει, την κρίσιμη νύχτα, στην

---

¹ Τάσω, σελ. 26.

² Τ. Καρβέλης, ό. π., σελ. 174.

³ Τάσω, σελ. 44.

καμάρα του σπιτιού όπου έχει ξαπλώσει η γυναίκα : "Ξάφνω μέσα στο μισόφωτο είδα ένα σωρό που μαύριζε σε μian ακρή. Ήταν η Τάσω, οι άκρες των ποδιών της **Θαμπίζανε** ξεσκέπαστες."¹ Βρίσκεται στη γραμμή... στη γραμμή, ανάμεσα στον ίσκιο και το φώς, ανάμεσα στην δική της τάξη και αυτή του γιατρού, ανάμεσα στα συναισθήματά της και αυτά του γιατρού, ή μάλλον την έλλειψή τους, ανάμεσα σε καρτερία και ελπίδα.

Παράλληλη με την δυαδικότητα του ίσκιου και του φωτός, ισχύει και αυτή της σιωπής και της ομιλίας. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι από τόσο σιωπηλή που ήτανε, στο σημείο που απαντούσε η ψυχοπαίδα στην θέση της², παίρνει σταδιακά η Τάσω το θάρρος να εκφραστεί. Η ομιλία αρχίζει να αντικαθιστά τη ματιά. Στην πρώτη φάση των προφορικών της ανταλλαγών, περιορίζεται σε λέξεις, μεταξύ των οποίων συναντάμε επανειλημμένα την προσταγή "φεύγα"³. Έτσι, τα σπάνιά της λόγια αντηχούν πρώτα σαν μια αποτροπαϊκή παρότρυνση. Αντιλαμβανόμαστε και τη διαύγειά της αλλά και την αγάπη της για το γιατρό. Ξέρει καλά η Τάσω ότι μια σχέση μαζί της θα έθετε σε κίνδυνο την κοινωνική κατάσταση του γιατρού αλλά και την δική της ισορροπία. Σταδιακά όμως θα αρχίσει να εκφράζεται πιο ελεύθερα.

Ομιλία και φως θα κερδίσουν σταδιακά έδαφος στη συμπεριφορά της Τάσως, ενώ αυτή κερδίζει όλο και περισσότερη προσωπικότητα. Η νέα γυναίκα τώρα πια θέτει και πράξεις. Δεν είναι πια μόνο αυτή που έχει από πίσω της τον τοίχο⁴, αλλά είναι και αυτή που "(κλείνει) δυνατά την πόρτα αποπίσω (του γιατρού)."⁵ Είναι μια από τις πρώτες φορές που δημιουργεί θόρυβο. Επίσης, ενώ είχε συνηθίσει να υποχωρεί

---

¹ Τάσω, σελ. 53.

² Τάσω, σελ. 29.

³ Τάσω, σελ. 49 και 54.

⁴ Τάσω, σελ. 29 και 54.

⁵ Τάσω, σελ. 51.

όταν ήθελε να ξεφύγει του γιατρού, θα τολμήσει, την κρίσιμη νύχτα, σε μια πρώτη φάση να τον διώξει¹, και θα τον πλησιάσει λίγο πιο αργά, δηλαδή την στιγμή που διάλεξε η ίδια.

Η Τάσω ενθαρρύνεται σταδιακά. Από τη στιγμή που καταλαβαίνει σε πόση περιφρόνηση την έχει ο γιατρός, φανερώνει τα αισθήματά της. Είναι η αγάπη που θα την κάνει να γίνει μπροστά στα μάτια μας μια τόσο δυνατή γυναίκα. Οι ρόλοι ανταλλάσσονται. Δεν είναι πια ο γιατρός που πηγαίνει σπίτι της, αλλά αυτή που έρχεται στο δικό του, με σκοπό να τον φοβερίζει να τον ντροπιάζει² και να τον υποχρεώνει να εκτελέσει την δική της θέληση (να πάρει πίσω το δαχτυλίδι από την αρρεβωνιαστικιά του). Αυτή έχει τώρα τον λόγο και γίνεται επιθετική. Ενώ προηγουμένως με τα ελάχιστα λόγια της, προσπαθούσε να τον προστατεύει από τον κίνδυνο που αντιπροσώπευε η ίδια για το γιατρό, γίνεται στην πορεία του διηγήματος όλο και πιο απειλητική. Απειλητική, ή απελπισμένη ; Όλα γίνονται σαν να απελευθερώνει η νεαρή γυναίκα τα αισθήματά της εφόσον καταλαβαίνει ότι όλα πια πάνε χαμένα. Καταδεικνύει τότε μια δύναμη που δύσκολα την υποψιαζόταν κανείς. Η συμπεριφορά άλλαξε και μαζί της άλλαξε και ο συσχετισμός δυνάμεων. Γυρίζει τις πλάτες³, ελέγχει τις κινήσεις του και του στέκεται εμπόδιο : **"Η έμπαινα ή έβγαινα στην πόρτα μου, έστεκε αντικρύ και με αγριοκοίταζε"**⁴. Τον κάνει πια πολιορκημένο στο δικό του σπίτι και ύστατη αντεκδίκηση, τον αναγκάζει μάλιστα να κρυφτεί και να σκύβει, με τη σειρά του : **"Αποφάσισα κι ερχόμουνα στο σπίτι μου από μιά πορτοπούλα από το πίσω μέρος. Μα για να μπω από αυτή έπρεπε όχι μοναχά να σκύβω, μα να περνώ κι από ένα στενό σοκάκι μπροστά απ' τις πόρτες ένα σωρό**

---

¹ Τάσω, σελ. 52.

² Τάσω, σελ.66.

³³ Τάσω, σελ. 77.

⁴ Τάσω, σελ. 71.

παλιόσπιτων, να δρασκελώ παιδιά, τεντωμένα νέματα, να βουτώ σε λάσπες, να σκοντάβω σε απλώμενα ρούχα και σε σκαφές και κοφίνια. Ντρεπόμουν τον εαυτό μου"¹. Αν κάναμε τον κόπο να αντιγραφούμε ολόκληρο το απόσπασμα, είναι επειδή αφθονούν τα ρήματα που περιγράφουν την πτώση κύρους στην οποία οδήγησε η Τάσω το γιατρό, και απεικονίζει την απόλυτη (για μια φάση) αλλαγή θέσεων. Ενώ η μία ισιώνεται, σκύβει ο άλλος. Δεν έχει η Τάσω πλέον τίποτα να χάσει, σε αντίθεση με το γιατρό : "Εγώ χαμένη είμαι, το ξέρω : μα και σένα δεν θα σ' αφήσω έτσι"², του ρίχνει την απειλή κατά τη κρίσιμη επίσκεψη που του κάνει σπίτι του. Για τούτο το λόγο, δεν μας φαίνεται τόσο σοφή η παρατήρηση του Καρβέλη, κατά τον οποίον "όλα κλίνουν υπέρ του γιατρού : οι κοινωνικοί Θεσμοί και τα συγγενικά του πρόσωπα τον καλύπτουν. (...)"³ και "ο γιατρός είναι άντρας και γι' αυτό έχει περισσότερη ελευθερία κινήσεων."⁴ Αυτός είναι που θα συμπεριφερθεί ως άνθρωπος που όντως αισθάνεται να κινδυνεύει, ενώ αυτή πια δεν διστάζει να τον φωνάζει δημόσια : " «Ντρέπεσαι, ε ; ντρέπεσαι ; καλά : που θα μου πάς ; » μου φώναξε σαν είδε πως έσκυψα τα μάτια και τάχυνα το βήμα για να μην απαντηθώ μαζί της."⁵

Από φοβισμένη που ήτανε, έγινε η Τάσω αυτή που φοβίζει τον άλλον. Από σκυφτή, έγινε αυτή που στέκεται ορθή μπροστά στην πόρτα του γιατρού. Από αμίλητη, έγινε αυτή που γελάει δυνατά και πικρόχολα και φωνάζει⁶. Και τελικά, από καταφρονημένη, γίνεται αυτή που εμπνέει τον σεβασμό όλων, στην εντυπωσιακή τελευταία σκηνή του διηγήματος, αυτή του ξενυχτίσματος και της κηδείας του

---

¹ Τάσω, σελ. 74.

²² Τάσω, σελ. 67.

³ Τ. Καρβέλης, ό. π., σελ. 174.

⁴ Τ. Καρβέλης, , ό. π., σελ. 176.

⁵⁵ Τάσω, σελ. 74.

⁶ Τάσω, σελ 67.

συζύγου της, του Νικολούλα : "Άξαφνα εκεί που κουβεντιάζαμε, **σώπασαν όλοι** και κοιτάζανε στην πόρτα. Η Τάσω μπήκε κεί μαυροντυμένη και χωρίς να χαιρετήσει ή να σηκώσει ολότελα τα μάτια, πέρασε μπροστά μας και πήγε στο άλλο χώρισμα που ήταν ο νεκρός. Καθώς την είδαν κι οι γυναίκες, **σώπασε** το μοιρολόγι. Δίχως να σηκώσει και κείνη τα μάτια γύρω της, τράβηξε ίσια και κάθισε στα πόδια του νεκρού **σκυφτή, αμίλητη** όλη την ώρα, όσο που τον σηκώσαν. Ήρθε κοντά στο λείψανο πάντα **σκυφτή** κι άμα τον θάψανε, γύρισε κι έφυγε **πρώτη, καταμόναχη**."¹ Δεν μπορεί ο αναγνώστης παρά να αισθανθεί σ'αυτή τη σκηνή γεμάτη επισημότητα, ότι κάτι άλλαξε στη συμπεριφορά της Τάσως, ή με άλλα λόγια στην αντίληψη που έχει της ίδιας ως μια γυναίκα που διακαιούται τον σεβασμό των άλλων, και ότι άλλαξε κατά συνέπεια και το βλέμμα που της ρίχνουν οι άλλοι. Έτσι, τώρα δεν είναι πια η Τάσω μια "χαμένη" γυναίκα, αλλά μια χήρα της οποίας το πένθος γίνεται σεβαστό. Η σιωπή της, από σημάδι ταπεινότητας, έγινε σημάδι αξιοπρέπειας. Η στάση της (το επίθετο "σκυφτή" επαναλαμβάνεται δύο φορές) από σημάδι υποταγής στις συνθήκες ζωής, έγινε σημάδι προσωπικού μεγαλείου. Μπορεί η αγάπη της για τον γιατρό να απέτυχε, όμως της παρέχει μια καινούργια αντίληψη των δυνάμεών της και της προσωπικής της αξίας.

Αξίζει να ασχοληθούμε με την τελευταία σκηνή. Μπορεί να ξαφνιάζει τον αναγνώστη και να φαίνεται σαν μια αποτυχία του δημιουργού της Τάσως, σαν να μην πέτυχε τελικά αυτός να την καθοδηγήσει εκεί που σκόπευε : "Το βραδί, καθώς έτυχε να βγώ έξω στο μπαλκόνι, είδα τον **τενεκιτζή που έτρωγε μαζί της** στην αυλή σαν πάντα."² Πρόκειται όντως για την ίδια Τάσω, που είδαμε τόσο σεμνή λίγο πριν, την ίδια μέρα; Ναι, αλλά ακόμα και αν δεν άλλαξε η διαγωγή της (ή τότε θα βρισκόμασταν σε υποδειγματικό διήγημα, με ηθοπλαστικούς σκοπούς...), άλλαξε το βλέμμα μας. Από

---

¹ Τάσω, σελ. 84.

² Τάσω, σελ. 84.

τότε που την είδαμε να δράσει πρώτα ως μια κατά βάθος ερωτευμένη γυναίκα (σελίδες 66-69, όπου φανερώνει τα αληθινά αισθήματά της) και δεύτερον ότι ως μια αξιοπρεπή σύζυγο η οποία, ό, τι και να έτυχε, δεν ξεχνάει τα καθήκοντά της, ξέρουμε ότι δεν περιορίζεται η Τάσω στο πρόσωπο μιας γυναίκας κοντά στην οποία διαδέχονται ο ένας τον άλλον οι εραστές. Αυτό μάλλον εννοούσε ο Ψυχάρης στο γράμμα του, όταν εκστασιαζόταν : "(...) εδώ είναι το αριστούργημα, που (η Τάσω) είναι και δεν είναι φώς."¹ Βρισκόμαστε πάντως πολύ μακριά από το "κατρακύλημα της ηρωίδας" του Καρβέλη. Της παρείχε, της δώρισε, ο δημιουργός της, με εκπληκτικό τρόπο, ολόκληρη την περιπλοκότητα της ανθρώπινης ψυχής, η οποία αιώνια ταλαντεύεται μεταξύ του ίσκιου και του φωτός.

Δ. Μια αποδεικτική παράλειψη

Φτάνοντας σ' αυτό το σημείο, πρέπει να ανοίξουμε μια παρένθεση και να εξετάσουμε ένα... "εκφραστικό κενό". Δεν είναι τυχαίο που αναγκαστήκαμε να παραμερίσουμε σ' αυτό το μέρος της εργασίας, το Φθινόπωρο. Σ' αυτή την απουσία, διακρίνουμε δύο λόγους.

Πρώτα, οι προθέσεις του συγγραφέα έχουν αλλάξει, από την εποχή που έγραφε τα δύο άλλα κείμενα. Η μελέτη των χαρακτήρων και των κοινωνικών συνθηκών δεν αποτελεί πια, στο τελευταίο του έργο, τον έσχατο σκοπό. Όμως, αν ήταν αυτός ο μοναδικός λόγος, δεν θα είχαμε βρεί στο έργο υλικό ούτε για τα άλλα μέρη της εργασίας. Όμως το ενδιαφέρον του Χατζόπουλου για την ψυχολογία των προσώπων δεν έχει τελείως εξαφανιστεί. Το είδαμε στην περίπτωση της Μαρίκας ή της κυρίας Αγγλίας, και ακόμα περισσότερο της Ευανθίας.

---

¹ Γ. Ψυχάρης, ό.π., σελ. 530.

Ὡστε, η ἔλλειψη υλικού για το μέρος που αφιερώνουμε στις ενδεχόμενες θετικές εξελίξεις στις προσωπικές μοίρες δεν ἔγκειται μόνο στο λογοτεχνικό αίτημα, αλλά και σε μια επίδειξη. Το κύρος του χρήματος και της "καλής κοινωνίας", μαζί με τις πλάνες του εκδυτικισμού ἔχουνε για τη στιγμή πνίξει, αποκοιμήσει, κάθε ορμή προς οποιαδήποτε αλλαγή. Το κοινωνικό υπόβαθρο που διάλεξε ο Χατζόπουλος για τον συγκεκριμένο λογοτεχνικό σκοπό που είχε για το τελευταίο του ἔργο αποδεικνύεται ακατάλληλο για κοινωνικές και ψυχολογικές εξελίξεις. Η ψυχολογική (μη) εξέλιξη των προσώπων του τελευταίου ἔργου του Χατζόπουλου, είναι πολύ αμφίβολη. Μας φαίνεται να παρουσιάσει σημαντικό παράδοξο. Σε κανένα από τα άλλα ἔργα του δεν ἔδωσε ο συγγραφέας τόσο μεγάλη σημασία στην εσωτερικότητα. Αυτή αποτελεί το κύριο πρόσωπο του μυθιστορήματος, από τις πρώτες ἕως τις τελευταίες σελίδες. Και σ'αυτό ἐγκείται το παράδοξο. Ὅλα γίνονται σαν να μη αλλάξε τίποτα στον τρόπο κατά τον οποίο αντιμετωπίζουν οι πρωταγωνιστές (η Μαρίκα και ο Στέφανος) τον κόσμο, τους άλλους και τη δική τους ζωή. Αυτή η οξυμένη εσωτερικότητα, που σχεδόν δεν ἔχει τίποτα κοινό με την ψυχολογία, εφόσον δεν την θίγουν οι συνθήκες, εφόσον αποτελεί το αρχικό αίτημα της ζωής τους και του ἔργου, δεν ἔχει πια το περιθώριο να αναπτυχθεί, αλλά, πάνω απ' ὅλα, είναι τέτοιου είδους, που απομονώνει τους πρωταγωνιστές αντί να τους παρέχει, ὅπως ισχύει για τον Κρανιά ή για το γιατρό παραδείγματος χάρη, την δυνατότητα να προχωρήσουν και να αναπτύσουν μια διαφορετική σχέση με τον εαυτό τους ή με τους άλλους. Οι επανειλημμένες "επαφές" του Στέφανου και της Μαρίκας με τον Ωρίωνα δεν ἔχουνε άλλο αποτέλεσμα από την αδιαφορία προς τον εξωτερικό κόσμο. Ακόμα και το πλησίασμα του θανάτου θα σπρώξει τη Μαρίκα ακόμα πιο βαθιά στην εσωτερική ζωή, στις θρησκευτικές εμπειρίες¹, που θα την απομακρύνουν και από τον Στέφανο. Απ' αυτή την οπτική γωνία, είναι η περίπτωση του Φθινόπωρου πολύ ενδεικτική : η εσωτερική ζωή, ίσως

---

¹ Φθινόπωρο, σελ. 152-157

επίσης και οι υλικές ανέσεις, έχουν αποκοιμήσει τις δυνατότητες κάποιας προσωπικής εξέλιξης.

***

Δεν μπορούμε να παραμείνουμε αναισθητοι σ'αυτά που μας αποκάλυψαν τα πρόσωπα του Χατζόπουλου. Δεν μπορούμε να αποδώσουμε σε οποιαδήποτε τύχη την παρουσία και την προσωπική τους ανάπτυξη. Σ' αυτό το σημείο, διαφωνούμε με την γνώμη ότι "παραιτήθηκε από τον αγώνα, ή μάλλον κι από τη θέληση του αγώνα."¹, (ή, αν το δεχθούμε, πρέπει να το περιορίσουμε στην περίπτωση του Φθινόπωρου, όπου όντως άλλαξε σκοπό ο Χατζόπουλος, και αυτή η επιφύλαξη αρκεί να καταδείξει τον κίνδυνο οποιασδήποτε γενίκευσης). Όλα γίνονται σαν να είχε περάσει ο αγώνας από τον μείζονα στον ελάχιστο τόνο. Μετά από τον ενθουσιασμό, την πρακτική δέσμευση και τις απογοητεύσεις, ήρθε η ώρα της υπόγειας και μάλλον μακροπρόθεσμης συνεισφοράς. Αλλά, αν αυτή η πίστη στις προσωπικές δυνάμεις του ανθρώπου χαρακτηρίζει περισσότερο τη σοσιαλιστική αντίληψη, ή τη χριστιανική ή ακόμα την ουμανιστική, η και τις τρεις, παραμένει αμφίβολο. Πάντως, η "καταδίκη" για "έμφυτη απαισιοδοξία" μας φαίνεται να παραμελεί σημαντικά αντιπαραδείγματα.

Τελικά, η προβληματική της ενδεχόμενης επιρροής των σοσιαλιστικών ιδεών στα έργα του Χατζόπουλου, κατά κάποιο τρόπο, "επιστρέφει" την ερώτηση σ'αυτούς που την έθεσαν : πώς αντιλαμβάνονται οι ίδιοι τον σοσιαλισμό; Σαν μια ιδέα που είτε θα ζημιώνει τα πάντα (όπως θα μπορούσε να ζημιώνει τα έργα του Χατζόπουλου, κατά τον Σαχίνη), είτε θα έσωζε τους πάντες, μην αφήνοντας πια χώρο στη μιζέρια και στην ανθρώπινη πάλη και θα έδινε αισιόδοξο χρώμα σε οτιδήποτε θα άγγιζε :

***

---

¹¹ Δ. Τσάκωνας, ό.π., σελ. 261.

Επίλογος

"Δεν είναι ζωή, δεν είναι ζωή αυτή!"¹

"... και τα παράθυρα του πύργου ανοίξανε στον αέρα και στο φως."²

Δύο παραθέματα για ένα δίλημμα... Ανάλογα με την εντύπωση που μας αφήνει τελικά η ανάγνωση των έργων του Χατζόπουλου, μπορούμε να διαλέξουμε να τα αντιγραφούμε σε μια διαφορετική σειρά.

Θα μπορούσαμε να ακολουθήσουμε την χρονολογία της αφήγησης. Τότε, η αισιοδοξία η οποία "φυσά" μέσα στα τείχη του πύργου την ημέρα που τον αφήνει η γυναिकाδέλφη του Κρασιά, αυτή η γυναίκα που "έμεινε στην παλιά συνήθεια", θα σβηνόταν από τη απελπισία που εκφράζει η Κούλα κάμποσα χρόνια αργότερα. Τότε θα δίναμε κύρια θέση στην απαισιοδοξία και θα συμπεραίναμε ότι η ζωή καταλήγει σε κάθε περίπτωση στη εξαφάνιση κάθε ελπίδας. Ασφαλώς, θα καταλαβαίναμε την εξέλιξη της μοίρας της Κούλας και των αδελφάδων της όπως και τη λογική της πλοκής.

Προσωπικά, κατά κάποιο τρόπο, το αναγνωρίζουμε, λίγο ανορθόδοξο, διαλέξαμε την αντίθετη σειρά. Ασφαλώς, δεν ανοίξανε τόσο πολύ τα παράθυρα, και στο τέλος του μυθιστορήματος, δεν φαίνεται να μπαίνει ούτε αέρας ούτε φώς στο σκοτεινό, ρημαγμένο και λυπημένο πύργο. Κι όμως, μας δίδαξε ο Χατζόπουλος να διαβάζουμε

---

¹ Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 123.

² Ο Πύργος του ακροπόταμου, σελ. 43.

ανάμεσα στις αράδες για να ανιχνεύουμε τα ελάχιστα σημάδια ελπίδας, και μας φαίνεται αυτή η αναφορά τελείως ενδεικτική της τέχνης του συγγραφέα. Ελπίδα υπάρχει, όσο ανεπαίσθητη να είναι, όσο καιρό κι αν χρειαστεί για να πραγματοποιηθεί. Όπως ήδη το υπογραμμίσαμε, θα την συναντήσουμε μόνο στις τελευταίες σελίδες της αφήγησης, μετά από τη σειρά απογοητεύσεων και στερήσεων που σημάδεψε την καθημερινότητα των τεσσάρων παιδιών του Κρασιά, τη στιγμή που γεννιέται ο κληρονόμος, που θα ζήσει "στο φως", μακριά από τον πύργο.

Ετσι, δύο ερμηνείες μπορεί να υπάρχουν. Είτε συμπεραίνουμε ότι η ζωή έχει εξαφανίσει την κάθε ευκαιρία "αέρα και φωτός", είτε βλέπουμε στην αναφορά σ' αυτούς σαν μια ένδειξη που μας παραδίδει ο συγγραφέας, φροντίζοντας να μας σύρει πέρα από τα φαινόμενα για να δείξει τις μικρές σπίθες που διακρίνει ο ίδιος. Αυτή τη δεύτερη αντίληψη κάναμε δική μας. Πρέπει να το δικαιολογήσουμε.

Υπογραμμίσαμε ότι βρισκόμαστε σε μια εποχή όπου βελτιώνεται η οικονομική κατάσταση της χώρας. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι βελτιώνεται και η ιδιωτική οικονομική κατάσταση του καθενός. Η ανάπτυξη φαίνεται μάλλον να καταλήγει στην περιθωριοποίηση όσων δεν μπορούν να προσαρμοστούν στους καινούργιους κανόνες τους οποίους επιβάλλει. Υπάρχουν τότε όπως και πάντα οι κερδισμένοι και οι χαμένοι. Στους πρώτους, βρίσκουμε τους πλούσιους γαιοκτήμονες, οι οποίοι επωφελούνται της διεύρυνσης της εθνικής επικράτειας όπως και των αυξημένων αναγκών διαβίωσης του πληθυσμού και των ευκαιριών τις οποίες δημιουργεί η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου. Οι περιστάσεις ευνοούν επίσης την ανάπτυξη της αστικής τάξης : δικηγόροι, έμποροι, γιατροί, διοικητικοί υπάλληλοι ζούνε άνετα στις, μικρές ή πιο μεγάλες, πόλεις. Χαμένοι, αντίθετα, στέκονται όσοι δεν μπορούν να ακολουθήσουν την εξέλιξη : αγροτικοί εργάτες, υπηρέτες, εργάτες, όπως και όσοι, πρώην άρχοντες, εκπρόσωποι αυτής της αρχοντιάς που μέχρι τότε είχε αρκεστεί να μεταδώσει τα προνόμια και τις αξίες της από γενιά σε γενιά και δεν κατάλαβε εγκαίρως ότι γυρίζει ο τρόχος.

Η κοινωνία που παρουσιάζει ο Χατζόπουλος υποφέρει από διαφοροποιήσεις οι οποίες βαθαίνουν. Σε τέτοια κατάσταση, δεν επιτρέπονται μεγάλες εκδηλώσεις αισιοδοξίας. Ο συγγραφέας έχει επιπλέον πλήρη συνείδηση του "πέπλου" που υφαίνουν οι ταξικές και οικογενειακές δομές όπως και οι αντιλήψεις, αφαιρώντας κάθε αλλαγή των νοοτροπιών. Κανένα στοιχείο δεν αφήνει να προβλέπεται οποιαδήποτε κοινωνική ή ηθική πρόοδο.

Και όμως, χάρη σε μια προσεκτική ανάγνωση, πετύχαμε να διακρίνουμε "φεγγίτες" που ανοίγουν. Όλα βρίσκονται στις λεπτομέρειες, στις υποδείξεις, στις φευγάτες μνείες, μπορεί και σε ανεκπλήρωτες ορμές ή κινήσεις. Όλα επίσης βρίσκουν την αιτία τους στη προσωπική εξέλιξη. Μερικά πρόσωπα αποδεικνύουν τη δυνατότητα που έχει ο άνθρωπος να αλλάξει τον τροχό της ζωής. Οι μεν, απλώς, μετά από χρόνια, αναλύουν με ένα ανανεωμένο, "ξεσκοτισμένο" βλέμμα την πορεία τους. Οι άλλοι οδηγούνται από τις περιστάσεις να πάρουν στα χέρια τους τη μοίρα τους και ξεφεύγουν από έναν καταδικασμένο παρέλθον. Οι τελευταίοι βγαίνουν από τον ίσκιο της κατάστασής τους και βρίσκουνε στην αφοσίωση ή στην αγάπη την δύναμη να αλλάξουν το βλέμμα που τους ρίχνουν οι άλλοι και την αντίληψη του εαυτού τους.

Είναι ελάχιστοι, είναι είτε άρχοντες είτε μικροί. Η πορεία τους προς ένα καλύτερο μέλλον (ακόμα και αν δεν αλλάζει ριζικά η καθημερινότητά ή η γενική συμπεριφορά τους, ακόμα και αν τους πλησιάζει ο θάνατος) είναι το αποτέλεσμα μιας απολύτως προσωπικής, ενδόμυχης εξέλιξης. Δεν είναι η κοινωνία που τους προσέφερε καμία επιπλέον ευκαιρία, είναι αυτοί που προσφέρουν το παράδειγμα της δυνατότητας την οποία κατέχει ο καθένας να αλλάξει την προσωπική του μοίρα. Σ' αυτό έγκειται η διακριτική, η εχέμυθη αισιοδοξία του Χατζόπουλου.

Το καθένα με τις δικές του αποχρώσεις, τα τρία έργα μας προσέφεραν όχι μόνο ένα ταξίδι στην οικονομική και κοινωνική Ελλάδα της αρχής του εικοστού αιώνα, μας εισήγαγαν επίσης στα μύχια της ανθρώπινης ψυχής, χάρη στην λεπτομερή, προσεκτική και γεμάτη συμπόνια απεικόνιση που καταφέρνει ο Χατζόπουλος να

αναπαραστήσει. Τα πρόσωπα είναι απ' αυτά που αλλάζουν χρώμα μπροστά μας σε κάθε καινούργια ανάγνωση, που αποκαλύπτονται σταδιακά, που τη μια μέρα μας φαίνονται απελπισμένοι, ίσως υπεύθυνοι της δυσμενούς κατάστασής τους, δειλοί ή άδικοι, και την άλλη μέρα γενναίοι, μεγαλόψυχοι, πρωτοπόροι και προάγγελοι ελπίδας και αλλαγής. Κατέχουν, με λίγα λόγια, την πλήρη περιπλοκότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, αυτή που κάνει το γιατρό να αναγνωρίζει ότι " (...) όμορφος είν' ακόμα ο σατανάς, δε θέλει να γεράσει"¹, αυτή που κάνει τη Μαρίκα να ψιθυρίσει "πώς είμαι ευτυχισμένη τώρα"², ενώ την πλησιάζει ο θάνατος αυτή που κάνει τον καθένα να βρεθεί "απάνω στη γραμμή που (χωρίζει) το φωτισμένον τόπο από τον ίσκιο"³...

Λύτρωση υπάρχει, σωτηρία υπάρχει, φως υπάρχει. Δεν είμαστε πια εμείς που το λέμε για το έργο του Χατζόπουλου, είναι ο ίδιος που το διακηρύττει :

"Άσε τότε το κύμα όπου θέλει να σπάζει,
Άσ' τις ζάλες να σέρνουν τυφλά την καρδιά
Κι αν τριγύρω βογκά κι αν ψηλά συννεφιάζει,
Κάπου ο ήλιος σε κάποιο γιαλό θα γελά,
Κι αν πικρό την ψυχή σου το δάκρυ τη ραίνει,
Πάντα κάπου κρυφή μιά χαρά την προσμένει."⁴

---

¹ Τάσω, σελ. 84

² Φθινόπωρο, σελ. 190

³ Τάσω, σελ. 44

⁴ Απλοί τρόποι, Άσ' τη βάρκα

Βιβλιογραφία

Τάκης Καρβέλης : Κωσταντίνος Χατζόπουλος ο πρωτοπόρος, Εκδόσεις Σοκολη, 1998.

Γιάννης Κορδάτος : Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Εκδόσεις Συλλογή, 2010.

Απόστολος Σαχίνης, Το Νεοελληνικό μυθιστόρημα, εκδόσεις Εστίας, 1958.

Ν. Σβορώνος, Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 2007

Δημήτρης Τσάκωνας, Επιτομή ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Εκδόσεις Κάκτος, 1994.

Γιάννης Ψυχάρης, Κριτικά κείμενα, τόμος δεύτερος, Εκδόσεις Νεοελληνική βιβλιοθήκη, 1997.